

‘Nieuwe burgers van een nieuwe wereldorde’¹

De Morele Herbewapening, Philips, en de anticommunistische revolutie (1944-1963)

Daniël A.J. Korving

S1168738

Thesis ResMa PCNI Universiteit Leiden

Begeleider: Dr. A. Van Veldhuizen

Woorden: 26.385 (excl. Literatuurlijst)

---

¹ Citaat uit managementboek van de Morele Herbewapening: A. Carrard, *De Cbef. Zijn vorming en zijn taak* (Maastricht 1946) 76.

Introductie	3
Historiografie en theorie	4
Methode	9
Structuur	15
Hoofdstuk 1. De context	16
1.1 Productiviteit en anticommunisme	17
1.2 End of ideology- consensus en anticommunisme	20
1.3 Geïndustrialiseerd Nederland	22
1.4 De Koude Oorlog in Nederland	25
Hoofdstuk 2 De ideologie en de werkwijze van de Morele Herbewapening	28
2.1 Van evangelisch clubje naar de Amerikaanse oorlogsindustrie	29
2.2 Naar de wereld: state-private network	31
2.3 Ideologische boodschap: Consensus in de industrie	35
2.4 De ideologie is dood, lang leve de ideologie	40
2.5 Ideologie in de Derde Wereld	43
2.6 Analyse	45
Hoofdstuk 3 – De verspreiding van de Morele Herbewapening in Nederland	49
3.1 Philips en de ideeënstrijd van de bevrijding	50
3.2 Morele Herbewapening en de Nederlandse politiek	55
3.3 De Morele Herbewapening en de Koude Oorlog in de cultuur	63
3.4 De Morele Herbewapening en de alledaagse politiek in de industrie	71
3.5 Concrete consensus en anticommunisme: twee case-studies	77
Conclusie	83
Nawoord	88
Literatuurlijst	90
Primaire Bronnen	95

Introductie

Na de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland volop aan de wederopbouw gewerkt. Het land kwam geruïneerd uit de bezettingsjaren en er werden verschillende programma's op touw gezet om de arbeidsproductiviteit te bevorderen. Mede dankzij de grootschalige economische en technische steun vanuit Amerika via het Marshallplan (1948-1952) werd er een nieuwe welvaartsstaat opgetuigd en 'Vadertje Drees', de sociaaldemocratische minister-president van 1948 tot 1958, bestuurde vanuit zijn bescheiden woning in Den Haag een land dat gekenmerkt werd door een 'zorgvuldig gecultiveerde sfeer van sociale harmonie', zoals historicus Hans Rigthart schreef.²

Toch was er onder de oppervlakte van die 'sociale harmonie' ook iets anders aan de hand. De Duitse bezetter was nog maar net vertrokken toen Frits Philips, directeur van één van de belangrijkste Nederlandse bedrijven, rond kerstmis 1944 naar de leider van de 'Moral Rearmament' schreef dat er een 'ideeënstrijd' gaande was. 'De 'Morele Herbewapening is precies wat we nodig hebben,' sloot hij zijn brief af.³ De 'Moral Rearmament', een uit Amerika afkomstige organisatie die vakbonden en belangrijke bedrijven probeerde te beïnvloeden, verkondigde in Nederland een boodschap van felle ideologische oorlogsvoering. Er werd op grote schaal opgeroepen tot een 'ideologische strijd' in de industrie die een 'nieuwe wereld' moest creëren van 'industriegezinde arbeiders' en meerdere personen uit de Nederlandse elite waren overtuigd van de kracht van de Morele Herbewapening. Ook een hooggeplaatste Nederlandse militair meende dat de Morele Herbewapening bruikbaar was voor 'bijleggen van geschillen en het scheppen van sterke persoonlijke banden op een nieuwe ideologische grondslag.'⁴ Er moest als het ware een anticommunistische revolutie gecreëerd worden, waar 'consensus in de industrie' en een 'einde van de ideologie' inzet waren van een strijd die erom ging arbeiders bij het communisme vandaan te houden.

Deze revolutionaire retoriek staat in schril contrast met het beeld dat de historici Tity de Vries⁵ en Ido de Haan⁶ schetsten over de jaren vijftig. Zij stelden dat in Nederland na de oorlog sprake was van een 'ideologische afkoeling'⁷ en een 'complexe consensus'.⁸ Dit

---

² H. Rigthart, *Eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 54.

³ Ongedateerde brief, vermoedelijk uit december 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C*

⁴ H. J. Kruls, *Vrede of Oorlog? De wereld, West-Europa en de Benelux onder de dreiging van onze tijd* (Den Haag 1952) 173.

⁵ T. De Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse Intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum 1996) 312.

⁶ I. de Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie 1945-1965', J.W. Duyvendak, I. de Haan ed., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 89- 105

⁷ I. de Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie 1945-1965', 89- 105.

⁸ De Vries, *Complexe Consensus*, 224.

onderzoek zal vanuit nieuwe historiografische inzichten over het ‘end of ideology’ bekijken hoe de vermeende naoorlogse consensus in Nederland ook ideologisch gepolitiseerd was. Dat wordt gedaan door te onderzoeken hoe de Morele Herbewapening tussen 1944 en 1963 in Nederland heeft bijgedragen aan de politisering van de vermeende naoorlogse consensus.

Dit onderzoek hoopt ook aan te tonen dat aandacht voor de concrete verspreiding van ideeën en ogenschijnlijk abstracte concepten in de samenleving een nieuw perspectief oplevert, en een (geo)politieke en sociale dimensie bloot kan leggen die over het hoofd gezien kan worden bij een eenzijdige focus op ideeën en intellectuelen. Door de focus op een internationaal netwerk en de verspreiding van haar ideeën in de Nederlandse samenleving kan onder de oppervlakte van concepten als de ‘consensus in de industrie’ en ‘het einde van de ideologie’ gekeken worden. Vanuit deze aanpak zullen de ‘ideologische afkoeling’ en de ‘naoorlogse consensus’ geproblematiseerd worden.

Historiografie en theorie

De naoorlogse jaren hebben lange tijd bekend gestaan als de ‘jaren van tucht en ascese’, zoals de historici Ernst Kossmann en Hans Blom het karakteriseerden.⁹ Later werd het beeld van de ascetische jaren vijftig bijgesteld door o.a. de politicoloog Siep Stuurman, die stelde dat in de jaren vijftig in feite de fundamentelementen waren gelegd voor de revolutionaire jaren zestig, een stelling die de ‘kraamkamerthese’ zou gaan heten.¹⁰

In de jaren negentig kwam daar een nieuwe historiografische karakterisering bij: de naoorlogse consensus. De ‘naoorlogse consensus’ was een historiografische term waarmee meerdere naoorlogse ontwikkelingen werden aangeduid, waaronder een vermeend verdwijnen van ideologie. Zo stelde historici Tity de Vries¹¹ en Ido de Haan¹² dat er in Nederland na de oorlog sprake was van een ‘ideologische afkoeling’¹³ en een ‘complexe consensus’.¹⁴ De door Tity de Vries beschreven ‘naoorlogse consensus’ omvatte een aantal ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving van de Tweede Wereldoorlog, en is als volgt onder te verdelen in vijf ontwikkelingen. Ten eerste was er, volgens deze ‘naoorlogse

---

⁹ J. C. H. Blom, ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland 1945-1950’, in: P.W. Klein, G. N. Van der Plaats ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981), 125-159, 156. Kossmann schreef over ‘het ascetisme en de discipline waardoor het naoorlogse Nederland werd gekenmerkt’, in: E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1900. Twee eeuwen Nederland en België, Deel 2*, 1914-1980 (Hilversum 1978) 277.

¹⁰ P. Luykx, P. Slot ed., ‘Inleiding’, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 7-11, p. 8.

¹¹ T. De Vries, *Complexe consensus*, 312.

¹² I. de Haan, ‘De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie 1945-1965’, 89-105.

¹³ Ibid.

¹⁴ De Vries, 224.

consensus', een vermeend einde van de ideologie in de samenleving,¹⁵ en sprake van een 'ideologische afkoeling'.¹⁶ De politiek van deze anti-ideologische consensus, stelde ook historicus Liagre-Böhl, lag 'als een natte deken' over de Nederlandse samenleving.¹⁷ Consensus was in het werk van Tity de Vries dan ook tegenovergesteld aan ideologie.¹⁸ Haar gebruik van de term consensus als tegenovergesteld aan ideologie weerspiegelde een bredere tendens in de historiografie uit de jaren negentig en - tweeduizend over de Koude Oorlog. Daarin werd sociaaldemocratisch 'pragmatisme' vaker als tegenovergesteld gezien van ideologie, zoals bijvoorbeeld te lezen is in het werk van Stephen Padgett,¹⁹ of werd het woord 'ideologie' slechts gebruikt als het om Marxisme of socialistische partijen in het Westen ging, zoals te lezen is bij Bradley Lightbody en Wilfried Loth.²⁰

Ten tweede heerste er volgens het concept van de 'naoorlogse consensus' in de jaren vijftig een sfeer van 'alomtegenwoordige acceptatie van de bestaande orde'.²¹ Ten derde zou er een alomtaande aanname zijn dat 'problemen in de samenleving' pragmatisch en harmonieus opgelost dienden te worden binnen het Keynesiaanse model.²² Ten vierde zou de Nederlandse samenleving, in de jaren vijftig en zestig, beseft hebben dat de samenleving met behulp van de wetenschap beheersbaar en bestuurbaar werd.²³ Tot slot was volgens Tity de Vries en socioloog Kees Schuyt de kloof tussen werkgevers en werknemers ten behoeve van de wederopbouw verminderd in een sfeer van 'rede en harmonie' en pragmatisme.²⁴

De 'naoorlogse consensus', als historiografische karakterisering, vertoont door de voorgenoemde hoofdlijnen parallellen met de uitgangspunten van het 'end of ideology' debat. Het 'end of ideology' debat is een overkoepelende term voor het debat dat een aantal Amerikaanse intellectuelen voerden vanaf de jaren vijftig en zestig. Daniel Bell vormde samen met Seymour Lipset, Raymond Aron en Edward Shills de kern van deze intellectuelen, die het einde van de ideologieën in de Westerse samenleving bepleitten. Hoewel hun ideeën op sommige vlakken verschilden, groepeerde de historicus Strand hen

---

¹⁵ De Vries, 224.

¹⁶ I. de Haan, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie 1945-1965', 89-105.

¹⁷ H. de Liagre-Böhl, 'De rode beer in de polder', C. Kristel, E. Gans e.a., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Uitgeverij Balans 2003) 214-229, 217.

¹⁸ T. De Vries, *Complexe consensus*, 302.

¹⁹ Zie ook bijv. S. Padgett, W. E. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe* (London 1991) 35-36.

²⁰ Zie: - W. Loth, *Europe, Cold War and Coexistence, 1955-1965* (London 2004) 9, 87, 170, 173, 182;

- P. Major, R. Mitter ed., *Across the Blocs: Exploring Comparative Cold War Cultural and Social History* (Londen 2004),

- B. Lightbody, *The Cold War. Questions and Analysis in History* (Londen 1999) 3-6.

²¹ T. De Vries, *Complexe consensus*, 3.

²² T. De Vries, *Complexe consensus*, 3.

²³ *Ibid.*, 135.

²⁴ T. de Vries, 3; K. Schuyt, E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective, Volume 4 1950: Prosperity and Welfare* (Assen 2004) 86.

samen onder de term ‘end of ideologists’, omdat zij allen de overtuiging deelden dat het Westen ideologieloos was geworden of zou moeten worden.²⁵ Hun ideeën zijn onder te verdelen in vier kernpunten.

Ten eerste had de Westerse samenleving volgens deze intellectuelen na de Tweede Wereldoorlog een punt bereikt waarin conflicten en ideologische tegenstellingen verdwenen waren.²⁶ Ten tweede bestond er volgens hen onder intellectuelen in het Westen een ‘brede consensus’ over de huidige bestaande orde. Zo schreef Daniel Bell bijvoorbeeld: In the Western world, (...) there is a rough consensus among intellectuals on political issues; the acceptance of the Welfare state, the desirability of decentralized power, a system of mixed economy and of political pluralism.²⁷ Ten derde was er volgens hen in het Westen een alom aanvaard vertrouwen in ‘pragmatisme’. Dat pragmatisme, gebaseerd op de inzichten uit de ‘waardenvrije sociale wetenschappen’, zou klassenstrijd en ‘achterlijkheid’ vervangen.²⁸ Ten vierde waren de ideologische tegenstellingen ook in de industrie opgelost: de arbeider had zich geëmancipeerd en had politieke invloed gekregen via de vakbonden.²⁹

Er zijn dus een aantal overeenkomsten te signaleren tussen onderdelen van de ‘naoorlogse consensus’ en de ‘end of ideology’. De één is een historiografische constructie uit de jaren negentig óver de jaren vijftig, de ander een invloedrijk debat gevoerd door historische actoren in de jaren vijftig (en zestig). De historiografische ‘naoorlogse consensus’ benaderde daarmee dus de theorieën van de ‘end of ideologists’, waardoor als het ware met terugwerkende kracht de ideeën van de Amerikaanse intellectuelen genormaliseerd werden.

Toch is de ‘normaliteit’ van het ‘end of ideology’ debat al sterk geproblematiseerd, terwijl de uitgangspunten van de ‘naoorlogse consensus’ in de Nederlandse historiografie nog niet geproblematiseerd zijn. Daarmee loopt de historiografie van het Nederlandse ‘einde van de ideologie’ achter op recente historiografische ontwikkelingen. Recent onderzoek heeft het beeld van het ‘end of ideology’ debat uit de jaren vijftig en zestig namelijk doen kantelen. Het verkondigen van Amerikaanse intellectuelen van het ‘einde van de ideologie’ was geenszins een neutrale constatering, dat beeld ontcrachtte ook de

---

²⁵ D. Strand, *No Alternatives. The end of ideology in the 1950s and the post-political world of the 1990s* (Stockholm 2016) 63-64.

²⁶ Zie bijv: D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (New York 1962) 393; S. M. Lipset, *The end of ideology?* 69-87, from *Political Man*, (1960), in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 71-75.

²⁷ D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (New York 1962) 402.

²⁸ Nils Gilman, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America* (London 2003) 7,8.

²⁹ D. Strand, *No Alternatives. The end of ideology in the 1950s and the post-political world of the 1990s* (Stockholm 2016) 171-173.

historicus Nils Gilman: ‘Even as modernization theorists were embracing the claim that the age of ideology was at an end, they were justifying the imposition of American values and capitalist economic practices all over the world.’³⁰ Onder aanvoering van Daniel Strand, Nils Gilman en Giles-Scott Smith is het debat over het einde van de ideologie in bredere intellectuele contexten geplaatst en in verband gebracht met teleologische moderniseringstheorieën uit de Koude Oorlog,³¹ de Amerikaanse naoorlogse hegemonie,³² en de ‘post-politisering’ van het Westen.³³ De focus ligt meer op de hegemoniale aspecten van het debat, waarbij het bagatelliseren van ideologische tegenstellingen ook geplaatst wordt binnen de context van politieke belangen.³⁴ Bovendien wordt aan de eenzijdigheid van de historiografie voorbijgegaan door te wijzen op de verschillende contemporaine nationale controverses rond de ‘end of ideology’.³⁵

Het lijkt er op dat het geen toeval is dat in de besproken Nederlandse literatuur uit de jaren negentig over het ‘einde van de ideologie’ dat einde van de ideologie genormaliseerd is, maar in feite de voortzetting was van een argument dat reeds in de jaren zestig door de Amerikaanse politicoloog Daniel Bell was opgeschreven: dat het einde van de ideologie in het Westen daadwerkelijk was aangebroken.³⁶ Tity de Vries verklaarde het verdwijnen van ideologie in Nederland bijvoorbeeld met dezelfde argumenten als Daniel Bell dertig jaar eerder had gedaan: het succes van de welvaartstaat en de desillusie met het Marxisme onder socialistische intellectuelen.³⁷

De jaren negentig, de tijd waarin in de Nederlandse historiografie de ‘naoorlogse consensus’ is ontworpen, werden gekenmerkt door het liberale optimisme van het ‘einde van de geschiedenis’, zo karakteristiek verkondigd door bijvoorbeeld Francis Fukuyama in zijn *The End of History and the Last Man* (1992). De status quo van de politiek vertegenwoordigde na de val van de Sovjet-Unie in deze filosofie het meest rationale compromis. “The collapse of Marxist ideology in the late 1980s”, schreef Fukuyama in 1992, “reflected the achievement of a *higher level of rationality* [mijn cursief] on the part of those who lived in such societies, and their realization that *rational universal*

---

³⁰ N. Gilman, *Mandarins of the Future*, 58.

³¹ N. Gilman, *Mandarins of the Future*.

³² G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and the post-war American hegemony* (London 2002)

³³ D. Strand, *No Alternatives*

³⁴ Zie bijvoorbeeld: K. Dommet, ‘Ideological Quietism? Ideology and Party Politics in Britain’, *Political Studies*, Vol. 64 (1) (2016) 106-122.

³⁵ E. Neill, ‘Varieties of Positivism in Western European Political Thought, c. 1945-1970: An Introduction,’ *History of European Ideas*, Vol. 39, No. 1 (2013), 1-18.

³⁶ D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (New York 1962) 393.

³⁷ Zie bijv: D. Bell, *The End of Ideology*, 402; T. De Vries, *Complex consensus*, 222 -226.

recognition could be had only in a liberal social order.”³⁸ Rationalisme, pragmatisme, consensus: het zijn verwante concepten, aan elkaar verbonden door het idee van het rationele individu en in het verlengde daarvan, de mogelijkheid tot rationele compromissen in de politiek. Met de val van de Sovjet-Unie was het einde van de geschiedenis en, aldus de ‘end of ideologists’ van de jaren negentig, het einde van de ideologie (wederom) aangebroken.³⁹ Het getuigt ervan hoe diep niet alleen de ‘end of ideology’ discussie zelf maar ook de geschiedschrijving erover door de intellectuele parameters van de twintigste eeuw begrensd waren. Het geloof in de vooruitgang, de groeiende potentie van de wetenschappen, de overwinning van de persoonlijke vrijheid op de onvrijheid en in de rationele rechtvaardiging van politiek denken: het zijn kwesties die op de achtergrond van deze discussie een rol lijken te spelen.

In feite reproduceerde Tity de Vries de dogmatische connotatie van de term ‘ideologie’ zoals de ‘end of ideologists’ dat gedaan hadden. Voor hen stond ideologie gelijk aan dogmatisme, fanatisme of radicaal Marxisme.⁴⁰ De klassieke Westerse dialectiek tussen ‘ratio’ en ‘bijgeloof’ wordt met het normaliseren van het einde van de ideologie daarmee weerspiegelt met een specifiek twintigste-eeuws karakter. Niet langer speelt de dichotomie zich af tussen de twee grootheden ratio en bijgeloof, maar zijn zij uiteengevallen in hun twintigste-eeuwse wereldse reïncarnaties: wetenschap en ideologie, kennis en populisme. Het narratief weerspiegelt een heel duidelijke scheidslijn van de Westerse historiografie sinds de 19^e eeuw: die van de ‘Manicheïstische strijd’ tussen ideologie en wetenschap, die, zoals Hayden White beschreef, uiteindelijk in het voordeel van de voortschrijdende wetenschap beslecht zou worden.⁴¹

De wortels van historiografische ‘naoorlogse consensus’ zijn wellicht zelfs te traceren naar wat John Higham de ‘consensus historians’ noemde, historici wiens theorieën parallellen vertoonden met de ‘modernisation theorists’ van Nils Gilman. Historicus Nils Gilman beschreef deze specifieke generatie Amerikaanse historici uit de jaren vijftig als historici die geen oog meer hadden voor andere politieke waarden dan compromissen en consensus: ‘consensus historians believed that [class] conflict was not the midwife of historical transformation but only inhibited progress.’⁴²

De historicus Colin Gordon uitte in 1989 scherpe kritiek op de methode van de ‘consensus historians’. Volgens hem is het probleem met de historiografische creatie van

---

³⁸ F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York 1992) 205

³⁹ D. Strand, *No Alternatives*, 279.

⁴⁰ D. Strand, *No Alternatives*, 59, 179.

⁴¹ H. White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore 1987) 190.

⁴² N. Gilman, *Mandarins of the Future*, 63.

een vermeende consensus, dat de ‘dissidente’ groepen uit de betreffende periode als een ‘anachronisme’ worden neergezet, als een relict uit een andere tijd, waardoor zij irrelevant worden gemaakt.⁴³ De abstracte ‘consensus’ belemmert zo het zicht op concrete conflicten en specifieke machtsrelaties. Daarom zal dit onderzoek zoveel mogelijk onder de oppervlakte van de vermeende consensus proberen te kijken, door de verspreiding van de ideeën van de Morele Herbewapening in beeld te brengen.

Method

Allereerst worden kort twee theoretische definities gegeven; van ideologie en van politisering. Omdat in het ‘end of ideology’ debat ideologie een heel specifieke invulling kreeg, namelijk dogmatisme, wordt om verwarring te voorkomen hier kort een definitie gegeven van hoe ideologie in dit onderzoek zal worden behandeld. Ideologie wordt hier, in lijn met de grondlegger van het denken over moderne ideologie, Karl Mannheim, gezien als het geheel aan opvattingen, de kenmerken en de ideeën van een bepaalde groep in een bepaalde socio-historische context.⁴⁴ Deze ideeën kunnen worden geïnterpreteerd in het licht van de levenssituatie, de sociale en historische context van een individu of groep. Deze context, is de aanname, heeft invloed op de betekenis die het historische subject geeft aan bepaalde situaties en ontwikkelingen en de ervaring daarvan.⁴⁵ Volgens Mannheim zijn ideeën altijd *Seins- und standortsgebunden*, en kunnen die dus niet los gezien worden van hun sociale en historische context.⁴⁶ Een einde van de ideologie bestaat in deze zin dus niet.

Omdat de onderzoeksvraag tevens het woord ‘politisering’ bevat, verdient ook dat woord hier extra uitleg. In dit onderzoek zal de verspreiding van de boodschap van de Morele Herbewapening geanalyseerd worden. Daar zit dus een element van communicatie in: namelijk de verspreiding en ‘communicatie’ van bepaalde ideeën. Er zal dus gewerkt worden met een theoretische definitie van ‘politisering’ die de nadruk legt op ‘het politieke’ als communicatieve sfeer. Daarom zal worden voortgeborduurd op het werk van de Bielefeld Group. Zij behandelen ‘het politieke’ als een communicatieve sfeer waarbinnen de grenzen van conflict en debat gereguleerd worden door talige en symbolische handelingen. Communicatie kan vanuit hun theorie ‘een politieke

---

⁴³ C. Gordon, ‘Crafting a Usable Past: Consensus, Ideology, and the Historians of the American Revolution’, in: *The William and Mary Quarterly*, Vol. 46, No. 4 (Oct., 1989), pp. 671-695, 681.

⁴⁴ K. Mannheim, *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. (London, 1979)50.

⁴⁵ K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, 50.

⁴⁶ *Ibid.*, 69-71.

handeling' zijn die politiserend van karakter is door op drie manieren: op het moment dat het een breed effect wil bewerkstelligen binnen een bepaalde gemeenschap, als het zich bemoeit met wat verplichte handelingen, uitingen en machtsrelaties zijn binnen de regels van het sociale leven, ('obligatoriness'), en als het impliciet of expliciet refereert aan een ingebeelde collectieve entiteit.⁴⁷

Deze benadering heeft het voordeel dat 'het politieke' getraceerd kan worden in sectoren buiten de geïnstitutionaliseerde politiek om en dus buiten het frame van de 'natiestaat' om.⁴⁸ Dat is voor dit onderzoek relevant, omdat de Morele Herbewapening, zo zal blijken, zich richtte op het politiseren van de industrie en dat voornamelijk deed door haar politiserende boodschap op grote schaal in Nederland te verspreiden, buiten de gebruikelijke politieke kanalen om.

Nu de twee belangrijkste theoretische definities gegeven zijn kan gekeken worden naar de methodologische kwesties. Dit onderzoek begint in 1944, omdat de activiteit van de Morele Herbewapening in Nederland begon rond september 1944. Frits Philips knoopte toen vanuit het eerder bevrijde Zuiden van Nederland de contacten aan met de Amerikaanse organisatie. Als einddatering van het onderzoek is gekozen voor het jaar 1963, omdat het archiefmateriaal in dat jaar ophoudt. Er wordt dus niet gesuggereerd dat de activiteit van de Morele Herbewapening in 1963 stopte, maar slechts dat het archiefmateriaal dat daarvoor als bewijs kan dienen niet aanwezig is. Het jaar 1963 vormt bovendien ook een 'natuurlijke' cesuur: in 1963 liepen in feite ook twee belangrijke onderdelen van de naoorlogse politiek ten einde: de industrialisatiepolitiek, en de geleide loonpolitiek.⁴⁹

Aan de hand van een 'close-reading' van het boekmateriaal dat door de Morele Herbewapening in Nederland verspreid is wordt onderzocht wat de boodschap was van de beweging en hoe deze boodschap aansloot bij of verschilde van bredere ontwikkelingen in het Westen. 'Close reading' houdt in dat er interpretatief gezocht wordt naar perspectieven die ontstaan door de gekozen teksten in de context van andere teksten te lezen, als het ware via een 'dialogue' met de contemporaine context. Het ontleden van het discours van de Morele Herbewapening zal zorgvuldig worden gedaan, waarbij gevraagd zal worden wat er geschreven is, waarom, in welke context, en tot welk publiek de teksten zich richtten. Het bronmateriaal van de Morele Herbewapening bestaat uit enkele

---

⁴⁷ W. Steinmetz, Heinz-Gerhard Haupt, 'The Political as Communicative Space in History: The Bielefeld Approach' in: W. Steinmetz, I. Gilcher-Holthey, H-G. Haupt eds., *Writing Political History Today* (Frankfurt/New York 2013) 11-33, 28.

⁴⁸ W. Steinmetz, Heinz-Gerhard Haupt, 'The Political as Communicative Space in History', 30.

⁴⁹ N. Van Hulst, *De Effectiviteit van de Geleide Loonpolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980) Iii; J. L. Van Zanden, Geleide loonpolitiek en de internationale concurrentiepositie van Nederland, 1945-1962, in: *Maandschrift Economie*, Vol. 52 (1988)464-477, 465.

verspreide publicaties. Publicaties als *De Wereld Herbouwd* (1951),⁵⁰ en *Herbouw van de Wereld* (1955),⁵¹ bevatten veel informatie over wat de organisatie bewoog en hoe zij zich opstelde tegenover de samenleving. Ook beschikte de organisatie regelmatig over paginagrote advertenties in bekende Nederlandse kranten, waaronder de Telegraaf en het Algemeen Handelsblad.⁵² Dat bronmateriaal was voor een groot gedeelte propagandamateriaal. Daardoor zullen deze tekstuele bronnen uiterst kritisch benaderd worden.

Bovendien zal aan de hand van enkele op bronmateriaal gebaseerde ‘thick descriptions’, gedetailleerde beschrijvingen en reconstructies van bepaalde handelingen, situaties en omgevingen, de betekenis van bepaalde situaties geïnterpreteerd worden. Daarmee zal worden geprobeerd iets te zeggen over het grotere geheel, zonder daarbij algehele wetmatigheden te proberen te ontdekken.⁵³ Het hiervoor gebruikte bronmateriaal is divers: krantenberichten, archiefstukken en briefwisselingen. In het Nationaal Archief is gezocht op de term ‘morele herbewapening’, wat een breed scala aan extra bronmateriaal opleverde, waaronder de persoonlijke brieven van Willem Drees aan Frits Philips en de bronnen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Bij deze laatste bronnen is het vooral van belang in het achterhoofd te houden dat men bij bronnen van de geheime diensten nooit helemaal kan weten wat men niet weet – wat er niet in het archief is terechtgekomen, wat er achtergehouden is, en waarom. Omdat deze bronnen toch een zeer bruikbaar licht lieten schijnen op enkele micro casestudies werd desalniettemin gekozen deze te gebruiken en waar mogelijk aangevuld met bronmateriaal dat afkomstig is uit de digitale krantendatabase, waarbij gezocht is op de namen van de desbetreffende personen uit de archieven. Tevens is gebruik gemaakt van de Manuscript Division van het *Library of Congress* in Washington D.C. Daar ligt het archief van de overleden leider van de ‘Moral Rearmament’, Frank Buchman. De beschikbare briefwisselingen met de familie Philips, daterend van 1940 tot eind jaren vijftig, zijn een waardevolle bron van informatie geweest voor het onderzoeken van het netwerk achter de schermen.

---

⁵⁰ P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951)

⁵¹ F. Buchman, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955)

⁵² Zie bijv: "Advertentie". "Algemeen Handelsblad". Onbekend, 01-04-1961. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCor:000036575:mpeg21:a0226>;

"MORELE HERBEWAPENING". "Nieuwsblad van het Noorden". Groningen, 11-02-1961. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010678396:mpeg21:a0221>;

"VURIGE VAN GEEST". "De Telegraaf". Amsterdam, 04-06-1953. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585726:mpeg21:a0133>

⁵³ C. Geertz, 'Thick Description: Toward an interpretative theory of culture', C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1973) 3-33.

In lijn met de recente betogen van Jan Werner Müller⁵⁴ en Daniel Wickberg⁵⁵, waarin intellectuele historici wordt opgeroepen meer oog te hebben voor de ‘ideational history of the social’ en de worteling van ideeën in de sociale realiteit, wordt in dit onderzoek niet alleen de inhoud van ideeën geanalyseerd, maar ook de verspreiding ervan. Daarbij horen dus vragen als hoe die ideeën verspreid worden, door wie, wanneer, en waarom. Als intellectuele processen de werkelijkheid kunnen beïnvloeden, dan kan dat alleen door grootschalige verspreiding, is de aanname. Voor die verspreiding zijn organisaties nodig, mensen, groepen, ‘second-hand dealers of ideas’,⁵⁶ oftewel een bepaald instrument of vehikel. Door het onderzoeken van dit ‘instrument’ kan op praktisch niveau de disseminatie van bepaalde ideeën gereconstrueerd worden. Door deze aanpak kan intellectuele geschiedenis tegemoetkomen aan één van haar grootste zwaktes, namelijk de eenzijdige focus op bepaalde cruciale teksten en de vermeende blinde vlek voor ‘banale’ perspectieven.⁵⁷

Dat ‘instrument’ is in dit onderzoek de ‘Moral Rearmament’. In de context van het onderzoek van Scott Lucas naar het Congress for Cultural Freedom zal de Morele Herbewapening worden benaderd als een ‘state-private network’.⁵⁸ State-private networks zijn organisaties die particulier van aard zijn, maar door een mengsel van globale ambities en Amerikaanse buitenlandse belangen vervlochten zouden raken met de belangen van de Amerikaanse buitenlandse politiek.⁵⁹ Bij het verspreiden van een cultureel programma dat een tegenwicht moest bieden aan de Sovjet-Unie zouden ze daarbij soms wel, soms niet steun vanuit Amerikaanse overheidsinstanties krijgen. In tegenstelling tot een eenzijdige focus op top-down processen, legt een focus op deze symbiose het politieke aspect van particuliere initiatieven in de Koude Oorlog bloot – en daarmee ook hoe het Koude Oorlog-denken in de haarvaten van de samenleving gestalte kreeg. Door de Morele Herbewapening dus als een ‘state-private network’ te behandelen sluit de groep goed aan bij bestaand onderzoek naar de rol van particuliere organisaties in de culturele aspecten van de Koude Oorlog, bijvoorbeeld bij het onderzoek naar het CCF

---

⁵⁴ J. W. Müller, ‘Contemporary’ History and the Historical Discipline’, *Journal of Contemporary History*, Vol. 46, No. 3, *At the Crossroads of Past and Present* (Juli 2011), pp. 574-590, 586; D.M. McMahon, ‘Return of the History of Ideas?’, in *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by D.M. McMahon and S. Moyn (Oxford, 2014), p. 13-32.

⁵⁵ D. Wickberg, ‘Intellectual History vs. the Social History of Intellectuals’, *Rethinking History*, (2001) 5:3, 383-395, 394.

⁵⁶ J. W. Müller, ‘Contemporary’ History and the Historical Discipline’, 588.

⁵⁷ D. M. McMahon, S. Moyn, ‘Introduction: Interim Intellectual History’, *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by D.M. McMahon and S. Moyn (Oxford, 2014) 3- 12, p. 5.

⁵⁸ W. Scott Lucas, ‘Beyond Freedom, Beyond Control: Approaches to Culture and the State-Private Network in the Cold War’, G. Scott-Smith, H. Krabbendam ed., *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (Londen 2003).

⁵⁹ W. Scott Lucas, ‘Beyond Freedom, Beyond Control’, 54-72

van Giles Scott-Smith.⁶⁰ Voor zover bekend was de groep een particulier initiatief en zowel de bronnen als de secundaire literatuur vermelden geen betrokkenheid van enige overheidsinstantie bij de ‘Moral Rearmament’. Bewijsmateriaal voor ‘de hand van de CIA’, zoals bijvoorbeeld het geval was bij het Congress for Cultural Freedom, ontbreekt vooralsnog.

Om de verspreiding van ideeën en de rol van de Morele Herbewapening te analyseren is voor dit onderzoek ook gekozen voor het analyseren van de resultaten uit de krantendatabase Delpher. Een digitale krantendatabase als Delpher biedt de mogelijkheid sleutelwoorden, ideeën en bepaalde termen door de jaren heen te kunnen traceren en zo een groot net uit te kunnen werpen over het middenveld van de samenleving. Het zoeken op een term, idee of sleutelwoord in een dergelijke digitale krantendatabase levert zeeën aan materiaal op, waardoor de verantwoording van geografische en temporele afbakening van de zoekopdracht methodologisch van groot belang is, evenals de verantwoording voor de keuze voor welke bronnen wel en welke niet behandeld worden.⁶¹

Er is bewust gekozen is voor een zo groot mogelijke reikwijdte en dus is in alle beschikbare Nederlandse kranten gezocht. Dat heeft een heel praktische reden, namelijk dat de Morele Herbewapening beweerde zich op bedrijven te richten en dus mogelijk in regio’s actief was met een ontwikkelde industrie. Dat hield in dat er bijvoorbeeld in de regio Eindhoven (Philips) en de omgeving van IJmuiden en Beverwijk (Hoogovens) belangrijke lokale krantenberichten gevonden konden worden, die over het hoofd zouden worden gezien als slechts op landelijke media gezocht zou worden.

Als datering van het onderzoek in de krantendatabase gekozen voor de periode tussen de bevrijding (5 mei 1945) en de laatste dag van 1963. Digitaal krantenonderzoek vóór de bevrijding heeft vanwege de censuur van de bezetter geen toegevoegde waarde voor dit onderzoek. De einddatering is gekozen omdat het beschikbare archiefmateriaal, niet afkomstig uit de krantendatabase, van de Morele Herbewapening eindigt in 1963.

Het nadeel van deze op de krantendatabase gebaseerde methode is echter wel dat het bronmateriaal diffuser van karakter is. Als er op een grootschalige manier gezocht wordt op bepaalde sleutelwoorden in een database als Delpher loopt men het gevaar dat het bronmateriaal een eclecticische verzameling wordt zonder relevante onderlinge verbanden. Daarom moet er voorzichtig om worden gegaan met het interpreteren van het materiaal. De kans bestaat dat de digitale zoekmachine de gezochte term niet altijd goed herkent in

---

⁶⁰ G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and the post-war American hegemony* (London 2002)

⁶¹ H. Huistra, B. Mellink, ‘Phrasing history: Selecting sources in digital repositories’, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 49:4 (2016) 220-229, 227.

de aanwezige tekstuele bronnen. Hoewel het zoeken op bijvoorbeeld ‘ideologie’ dus veel ‘hits’ kan opleveren, moet geenszins ervan worden uitgegaan dat de resultaten de definitieve collectie weerspiegelen. Bovendien moet in het achterhoofd gehouden worden dat mogelijk niet alle geschikte krantenpagina’s gedigitaliseerd zijn en dus niet beschikbaar zijn via de database. Daartegenover staat dat gekeken kan worden hoe ideeën zich verspreidden, en dat er buiten de al bestaande historiografische paden om naar informatie gezocht kan worden.

In de krantendatabase is gezocht op de termen ‘ideologie’, ‘ideologisch’ en ‘ideologische’, wat een groot scala aan advertenties van de Morele Herbewapening opleverde. Vervolgens is daarom gezocht op de term ‘Morele Herbewapening’ en ‘Moral Rearmament’. Alle gevonden data is geselecteerd op de relevantie, waarbij voornamelijk doorslaggevend was in hoeverre een advertentie, foto of een krantenbericht iets kon zeggen over de werkwijze, de doelen en de rol van de Morele Herbewapening in Nederland. Daarbij is in het achterhoofd gehouden dat de berichten van verschillende kranten op zichzelf óók gekleurd konden zijn: de communistische partijkrant *De Waarheid* hield er wat betreft de Morele Herbewapening andere ideeën op na dan bijvoorbeeld het *Algemeen Dagblad*. Toch is, zoals reeds aangegeven, voor zoveel mogelijk krantentitels gekozen, om vanuit deze variatie aan perspectieven een beeld te kunnen destilleren hoe de Morele Herbewapening bijdroeg aan de politisering van de vermeende naoorlogse consensus. Juist omdat de communisten wellicht anders reageerden op de Morele Herbewapening dan het Algemeen Dagblad maakt het gebruik van beide perspectieven de polarisatie inzichtelijk.

Structuur

Om de vraag te beantwoorden hoe de Morele Herbewapening tussen 1944 en 1963 heeft bijgedragen aan de politisering van de vermeende naoorlogse consensus in Nederland zal allereerst een blik geworpen worden op de bredere context. De Morele Herbewapening was een uit Amerika afkomstige organisatie die in Nederland Koude Oorlogsretoriek verspreidde. Vanwege deze internationale context, zal in hoofdstuk 1 worden behandeld wat de bredere Westerse context was waarbinnen thema's als productiviteitsstijging en het 'einde van de ideologie' een gepolitiseerd onderdeel van de Koude Oorlog werden. Ook de Nederlandse context zal worden behandeld, met name de Nederlandse aandacht voor de arbeidsproductiviteit en de vroege 'Koude Oorlog' in Nederland.

In het tweede hoofdstuk zal bekeken worden hoe de werkwijze en de ideologie van de Morele Herbewapening te plaatsen zijn binnen de contemporaine context. Daarbij zullen drie aspecten van de ideologie van de Morele Herbewapening tegen het licht gehouden worden: de mobilisatie tot een consensus in de industrie, haar verhouding tot het 'einde van de ideologie' en de manier waarop zij binnen dat 'end of ideology' paradigma de Derde Wereld plaatste. Door deze drie aspecten te belichten zal blijken dat de organisatie te plaatsen is binnen bestaand onderzoek naar het 'end of ideology'. Ook zal bekeken worden waarom de boodschap van de Morele Herbewapening als politiserend te karakteriseren is, aan de hand van de theorie van de Bielefeld Group. Er zal betoogd worden dat ten minste twee onderdelen van wat de 'naoorlogse consensus' is genoemd, namelijk de vermeende consensus in de industrie en het 'einde van de ideologie', thema's waren die de Morele Herbewapening sterk politiseerde. Het zal blijken dat de Morele Herbewapening een sterk revolutionair jargon gebruikte, en als het ware een 'anticommunistische revolutie' wilde bewerkstelligen.

Na te hebben vastgesteld wat de achterliggende ideeën en motieven van de Morele Herbewapening waren, en hoe zij onderdelen van de 'naoorlogse consensus' politiseerde, zal in het derde hoofdstuk gekeken worden naar hoe de Morele Herbewapening in Nederland haar boodschap verspreidde. Welke netwerken speelden een rol en waren betrokken bij de Morele Herbewapening in Nederland? Er zal gekeken worden naar drie terreinen waarbinnen de Morele Herbewapening haar boodschap verspreidde: de politiek, de cultuur en de industrie.

Tot slot zal een beschouwing worden gemaakt van het geheel en zal beoordeeld worden wat de Morele Herbewapening tussen 1944 en 1963 heeft bijgedragen aan het politiseren van de vermeende naoorlogse consensus in Nederland. Ook zal beschouwd

worden hoe dit onderzoek een aanvulling kan zijn op de reeds bestaande historiografie.

Hoofdstuk 1. De context

Wat was de bredere Westerse en Nederlandse context waarbinnen thema's als productiviteitsstijging, 'consensus in de industrie' en het 'einde van de ideologie' een gepolitiseerd onderdeel van de Koude Oorlog werden? Deze thema's waren zoals reeds beschreven ook aspecten van wat de 'naoorlogse consensus' is genoemd, terwijl deze thema's vanuit een internationale context gezien onderdeel waren van een geopolitiek ideologisch conflict. Om de ideologie en de activiteit van de Morele Herbewapening beter te begrijpen, zijn twee onderdelen van het Westerse 'moderniteitsparadigma' uit de jaren vijftig en zestig belangrijk om te beschrijven: de 'politics of productivity' en de moderniseringstheorieën van Amerikaanse intellectuelen en het daaraan verwante 'end of ideology'. Deze theorieën beschrijven het intellectuele frame waarbinnen de Morele Herbewapening opereerde. Er zal in dit hoofdstuk dus gekeken worden naar de internationale context, waarna kort zal worden ingezoomd op enkele ontwikkelingen in Nederland. Met name zal aandacht worden besteedt aan de context van anticommunisme in Nederland na de oorlog, en enkele ontwikkelingen in de naoorlogse Nederlandse industrie. Met de behandelde internationale context is in het volgende hoofdstuk beter te begrijpen binnen welk intellectueel kader de Morele Herbewapening zich plaatste. De Nederlandse context van 'apolitieke' modellen voor productiviteitsstijging in Nederland, en de strijd tussen de vakbonden kort na de bevrijding in het licht van een 'vroeg Koude Oorlog', is belangrijk omdat de Morele Herbewapening de anticommunistische strijd op de werkvloer zou voortzetten.

1.1 Productiviteit en anticommunisme

Binnen welke Westerse context is ‘consensus in de industrie’ te zien als een politiek onderwerp van de Koude Oorlog? Na de Tweede Wereldoorlog begon West-Europa aan een nieuwe economische samenwerking. De Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (1952) kan daarbij gezien worden als een typisch exponent van de nieuwe economische verbintenissen die onder Amerikaanse druk tot stand kwamen. Maar de nieuwe op vrijhandel gebaseerde samenwerking in West-Europa kwam ook tot stand om een blok te vormen tegenover het communistische Oost-Europa. De Westerse militaire samenwerking was de economische samenwerking voorgegaan: in 1949 ondertekenden Canada, de V.S., Groot-Brittannië, België, Nederland, Luxemburg, Noorwegen, IJsland, Italië en Portugal het pact van het Noord-Atlantische Vredesorganisatie, de NAVO.

De ideeën achter de economische samenwerking in Europa kwamen voor een gedeelte uit Amerika via het Marshallplan. In Amerika was al enkele decennia eerder, na de Great Depression, een ‘oplossing’ gevonden voor halsstarrige klassentegenstellingen in de industrie. Sinds de New Deal van Roosevelt werd er een nieuw antwoord geformuleerd op instabiliteit en klassentegenstellingen in de industrie: rationalisering en productiviteitsstijging. Charles Maier muntte hiervoor de term *politics of productivity*.⁶² Het idee was dat economische groei en productiviteitsstijging klassentegenstellingen overbodig maakte.⁶³ De zogenaamd apolitieke productiviteitsstijging was daarmee instrumenteel in het depolitiseren van de industrie. Na de Tweede Wereldoorlog werd dat in Amerikaanse vakbonden met name ook expliciet gedaan als wapen tegen communistische infiltratie. Voor een aantal Amerikaanse vakbonden waren anticommunisme en productiviteitsstijging twee kanten van dezelfde ideologische medaille.⁶⁴

Met het Marshallplan kregen Amerikaanse buitenlandse functionarissen vanaf 1948 de kans het model van de *politics of productivity* naar het Europese continent te transplanteren, als antwoord op de verscheurdheid van de Europese samenleving.⁶⁵ De ‘apolitieke’ productiviteitsstijging werd in West-Europa instrumenteel in het neutraliseren van klassentegenstellingen. “The true dialectic was not one of class against class”, schreef de historicus Charles Maier over deze Amerikaanse benadering van de

---

⁶²C. Maier, ‘The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy after World War II’, *International Organisation*, 31 (4) (1977) 629.

⁶³C. Maier, ‘The Politics of Productivity’, 613.

⁶⁴Voor meer informatie over de Amerikaanse vakbonden, anticommunisme en productiviteitsstijgingen in het licht van de Koude Oorlog zie: R. W. Cherny, W. Issel, K. W. Taylor ed., *American Labor and the Cold War. Grassroots Politics and Postwar Political Culture* (New Jersey 2004)

⁶⁵C. Maier, ‘The Politics of Productivity’, 629.

industriële en politieke relaties in het door oorlog verarmde West-Europa, “but waste versus abundance. The goal of economic policy, abroad as at home, was to work toward the latter.”⁶⁶

De *politics of productivity* kwam dus voor een groot gedeelte logischerwijs neer op de politiek van de werkvloer. Dat uitte zich bijvoorbeeld ook in het feit dat de openlijk anticommunistische Amerikaanse vakbond de *American Federation of Labour* een verbond met anticommunistische vakbonden vormde in Europa met Italiaanse, Franse, Griekse en Finse vakbondsbewegingen.⁶⁷ Het is tekenend dat Amerika's felste anticommunistische vakbond juist in deze landen de samenwerking aanging met lokale bewegingen, deze landen hadden een van oudsher grote communistische en socialistische achterban.

De rol van de industrie in de ‘moderne’ samenleving speelde ook op een andere manier een rol in de Koude Oorlog, en dan met name de manier waarop er een rivaliteit was tussen twee modellen voor een geïndustrialiseerde toekomst. De Sovjet-Unie was al vroeg begonnen met het bewerkstelligen van een ‘noodzakelijke’ modernisering van de hoofdzakelijk agrarische economie, gebaseerd op industrialisatie. ‘Wij lopen 50 tot 100 jaar achter op de ontwikkelde landen’, stelde Stalin in 1931 tijdens een conferentie over de grootste geplande industrialisering van de geschiedenis. Stalins rede was een voorloper van hoe men in de Sovjet-Unie zich naar de ‘moderniteit’ wilde katapulteren door een groots plan van gedwongen industrialisatie en collectivering.⁶⁸ De snelheid waarmee de industrialisering van de Sovjet-Unie voortrasde was volgens Stalin onvermijdelijk: ‘Dat moeten we rechtzetten binnen 10 jaar. Of we doen het, of we gaan ten onder.’⁶⁹

Na het uitbreken van de Korea-oorlog twintig jaar later (1950-1953) drong in Amerikaanse intellectuele kringen het besef door dat de Sovjet-Unie niet slechts met militaire middelen haar invloedssfeer uitbreidde, maar dat een ideologische en culturele ‘soft power’ eveneens onderdeel uitmaakte van de expansieve Sovjetpolitiek.⁷⁰ Er ging met name een sterke aantrekkingskracht uit van de snelle industrialisering van de Sovjet-Unie. De Sovjets hadden immers een ontwikkelingsparadigma te bieden dat agrarische samenlevingen door klassenstrijd, zware industrialisering, sterke overheidssturing en een planeconomie binnen een decennium kon transformeren tot een geïndustrialiseerde,

---

⁶⁶ Ibid., 615.

⁶⁷ A. Carew, ‘The Politics of Productivity and the Politics of Anti-Communism: American and European Labour in the Cold War’, *The Cultural Cold War in Western Europe* (London 2003) 73-91.

⁶⁸ G. Péteri, ‘Nylon Curtain - Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe’ in: *Slavonica* Vol. 10, No. 2. (2004) 114.

⁶⁹ J. Stalin ‘The task of business executives. Speech delivered at the First- All-Union Conference of Leading Personnel of Socialist Industry, February 1931’, in: J. V. Stalin, *Works. Volume 13, July 1930- January 1934* (Moskou 1955), 31-45, 42.

⁷⁰ N. Gilman, *Mandarins of the Future*, 44.

‘moderne’ staat.

Tegenover het socialistische ontwikkelingsmodel van de Sovjet-Unie moest een intellectueel tegenwicht gevormd worden, wilde het Westerse ontwikkelingsmodel blijvend kunnen concurreren met dat van de Sovjet-Unie. De Sovjets hadden het vijfjarenplan – de Amerikanen hadden de New Deal, maar dat was bij lange na niet zo doortastend. Dat ontwikkelingsmodel kwam er: de moderniteitsthese van wat Nils Gilman de *Mandarins of the Future* noemde. Getekend door de ervaringen van de Grote Depressie en Tweede Wereldoorlog ontwikkelden Amerikaanse sociale wetenschappers zoals Samuel Lipset, Daniel Bell, Clark Kerr en Walt Rostow een paradigma waarin de Westerse samenlevingen zich naar de moderniteit zouden ontwikkelen door politiek te gaan vervangen door de ‘waardenvrije’ inzichten uit de sociale wetenschappen. In dit paradigma was de rol van de industrie belangrijk. De welvaartstaat, progressieve belastingstelsels, industrialisering, technologisering en een op consumptie gebaseerde massa zouden volgens hen klassenstrijd en achterlijkheid vervangen.⁷¹ Landen in de postkoloniale wereld die, in deze theorie, de geïndustrialiseerde moderniteit nog moesten bereiken, moesten aangespoord worden hun moderne revolutie op Locke te baseren in plaats van op Marx.⁷²

Zo zien we dus een spoor van ideeën en paradigma’s waarin na de Tweede Wereldoorlog de rol van de industrie in de Westerse samenleving ingebed werd in de geopolitieke context van de Koude Oorlog. Productiviteitsstijging in de Westerse industrie was ingebed in een anticommunistische context van ‘politics of productivity.’ Ook was de rol van de industrie in de samenleving doorslaggevend in de moderniteitsthese, die mede ontwikkeld is om de Westerse geïndustrialiseerde samenleving als de ‘moderniteit’ te framen als tegenhanger van de ‘achterlijkheid’ van het Marxistische model.

Al in de late jaren veertig was bij de Amerikaanse autoriteiten doorgedrongen dat er ideologische propaganda nodig was om de Vrije Wereld weerbaar te maken tegen de propaganda van de Sovjet-Unie. Er werden programma’s opgetuigd om anticommunistische krachten in heel de wereld te financieren, van vakbonden tot lobby-bureaus, van Italië tot aan Frankrijk en Duitsland.⁷³ Dat leidde er mede toe dat er vanuit Amerika meerdere programma’s waren opgetuigd om in Europa de Koude Oorlog te

---

⁷¹ N. Gilman, *Mandarins of the Future* 7,8.

⁷² Ibid., 9, 10.

⁷³ S. Lucas, *Freedom’s War. The American Crusade against the Soviet Union* (New York 1999) 46.

voeren, waaronder het Congres for Cultural Freedom, waar het ‘einde van de ideologie werd verkondigd’. Daar zal nu dieper op worden ingegaan.

1.2 End of ideology- consensus en anticommunisme

Het is tegen de achtergrond van de Koude Oorlog en specifiek de theorieën over ‘modernisering’ dat ook het debat over het einde van de ideologie vorm begon te krijgen. Amerikaanse sociale wetenschappers als Samuel Lipset, Daniël Bell en de Franse intellectueel Raymond Aron bepleitten in de jaren ’50 dat het tijdperk van ideologieën was afgelopen. De welvaartstaat, de liberale democratie en het kapitalisme zouden volgens deze intellectuelen in de jaren ’50 ervoor gezorgd hebben dat de fundamentele problemen van de Industriële Revolutie waren opgelost, waardoor ideologieën overbodig zouden zijn geworden.⁷⁴

Daniel Bell vatte de stelling het best samen in zijn werk *The End of Ideology, On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, één van de emblematische werken die verschenen rondom de ‘end of ideology’: ‘Few serious minds believe any longer that one can set down blueprints and through social engineering bring a new utopia of social harmony.’⁷⁵ Blauwdrukken van de samenleving waren gevaarlijk en uit de tijd; en om de samenlevingen politiek stabiel te houden zouden de sociale wetenschappen radicale passies vervangen: ‘The ladder to the City of Heaven can no longer be a “faith ladder”, but an empirical one: a utopia has to specify *where* one wants to go, *how to get there*, the costs of the enterprise, and some realization of (...) *who* is to pay.’⁷⁶

De ontwikkelingen in Europa, de opbouw van de sociaaldemocratie in de West-Europese staten en de groeiende macht van het Marxisme in Oost-Europa – speelden al vanaf het begin een rol in het ‘end of ideology’ debat. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat die these met Amerikaanse overheidsprogramma’s in Europa verkondigd werd. De intellectuelen die dat einde van de ideologie verkondigden waren namelijk verbonden met het Congress for Cultural Freedom. Dat was een mantelorganisatie van de CIA, hoewel dat toentertijd onbekend was,⁷⁷ die een grote rol speelde in het vormgeven van de ‘Koude Oorlog in de cultuur’, de culturele terreinen waarbinnen de superioriteit van het Westerse systeem aangetoond werd.⁷⁸ Het CCF organiseerde daarom in de jaren vijftig verschillende conferenties, onder andere in Berlijn (1950) en Milaan (1955), waar

---

⁷⁴D. Strand, *No Alternatives*, 171.

⁷⁵D. Bell, *The End of Ideology*, 402.

⁷⁶D. Bell, *The End of Ideology*, 405.

⁷⁷Tijdgenoten wisten overigens nog niet dat het CCF gestuurd werd door de CIA.

⁷⁸G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and the post-war American hegemony* (London 2002)

intellectuelen uit verschillende Westerse landen bijeenkwamen om zich uit te spreken tegen het communisme achter het IJzeren Gordijn en om de West-Europese toekomst te schetsen.⁷⁹ De conferenties van het anticomunistische Congress for Cultural Freedom vormden het eerste decor waartegen het ‘einde van de ideologie’ verkondigd werd door intellectuelen als Daniel Bell en Samuel Lipset.⁸⁰ De ‘end of ideology’-these was, aldus historicus Scott-Smith, daarmee een intellectuele rechtvaardiging van het staatsgeleide kapitalisme dat onder de Amerikaanse leiding in West-Europa vorm kreeg.⁸¹

Het was dan ook geen toeval dat juist de teloorgang van ideologieën verkondigd werd in een tijd dat het Marxisme in Oost-Europa stevig in het zadel zat. ‘Modern’ en ‘einde van de ideologie’ waren in feite discursieve frames waarmee het Westen afgezet werd tegenover de Sovjet-Unie. Hoewel het leek alsof de intellectuelen uit de jaren vijftig schreven over de verdwijnende aantrekkingskracht van politieke ideologieën in het algemeen, betekende ‘ideologie’ in dit debat feitelijk Marxisme in haar meest dogmatische vorm. Marxisme werd, in het licht van de Koude Oorlog, door de ‘end of ideologists’ beschreven als een irrationele vergissing dat alleen aanhang zou vinden onder rancuneuze intellectuelen en ‘romantische fanatici’.⁸² Dat ‘onvolwassen’ radicalisme zou vanzelf verdwijnen als samenlevingen ‘modern’ zouden worden.⁸³ In het Westen zou daarentegen, aldus de ‘end of ideologists’, het gezonde verstand zegevieren en zou de status quo alom geaccepteerd zijn. De ‘consensus’ in het Westen zou in deze theorie de uitkomst zijn van ‘objectieve’ historische processen, zoals ‘modernisering’ of ‘globalisering’.⁸⁴ De ‘end of ideology’ these was daarmee een bevestiging van de status quo in een historisch model, waarbij de V.S. een voortrekkersrol kregen in het historische ontwikkelingspatroon naar een geïndustrialiseerde samenleving waar ideologie geen rol meer zou spelen.

In dit paradigma van de Westerse moderniteit werd de Derde Wereld gezien als geografisch gebied waar ‘ideologie’ nog nodig was, precies toen de postkoloniale wereld zich bevond in een periode van ingrijpende veranderingen en dekolonisatie.⁸⁵ Seymour Lipset, een van de ‘end of ideologists’, schreef bijvoorbeeld in 1960 in zijn *Political Man* dat er in de ‘onderontwikkelde landen’ nog steeds een ‘behoefte is aan intense politieke

---

⁷⁹ G. Scott-Smith, ‘The Congress for Cultural Freedom, The End of Ideology, and the Milan Conference of 1955: Defining the Parameters of Discourse’, *Journal of Contemporary History*, Vol 37 No. 3 (2002), pp. 437-455.

⁸⁰ D. Strand, *No Alternatives*, 98.

⁸¹ G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture*, 149.

⁸² D. Strand, *No Alternatives*, 59, 179.

⁸³ D. Strand, *No Alternatives*, 59, 179.

⁸⁴ D. Strand, *No Alternatives*, 183.

⁸⁵ N. Gilman, *Mandarins of the Future*, 35, 44.

controversie en ideologie'.⁸⁶ Ook Edward Shills beschreef deze tegenstelling.⁸⁷

De tegenstelling tussen het 'ideologieloze' Westen en de pas gedekoloniseerde staten die 'nog' ideologie nodig hadden legitimeerde daarmee vooral een Westerse ideologische interventie om te voorkomen dat de pas onafhankelijke staten ten prooi zouden vallen aan de infiltratie en agitatie van communisten.⁸⁸ Bovendien, zoals de historicus Daniel Strand stelde, leverde het 'end of ideology' argument een theorie die de geschiedenissen van de kolonisators en de gekoloniseerden van één narratief kon voorzien: een gezamenlijk pad naar de Westerse moderniteit.⁸⁹

Het verkondigen dat 'het Westen geen ideologie' had is dus te plaatsen binnen een complexe context van de Koude Oorlog en de ideologische strijd om de indeling van de naoorlogse wereldorde.⁹⁰ 'End of ideology' was niet een objectieve vaststelling van een vermeende fragmentatie van de Westerse samenleving, het bevatte tegelijkertijd een oproep tot een interne consensus in het Westen tegenover de Marxistische vijand, en een oproep tot interventie in de Derde Wereld. Dat maakt inzichtelijk binnen welke context ook de Morele Herbewapening stelde dat 'het Westen geen ideologie' meer had, waar in het volgende hoofdstuk meer aandacht aan besteedt zal worden. Eerst zal hier nog worden ingezoomd op de situatie in het naoorlogse Nederland.

1.3 Geïndustrialiseerd Nederland

Ook in Nederland stond de productiviteit in de industrie op de politieke agenda. Nederland kwam geruïneerd uit de Duitse bezettingsjaren: de levensbelangrijke havens waren vernietigd, vitale fabrieken zoals de Hoogovens waren verdwenen en circa 18% van het totale oppervlakte aan bruikbare landbouwgrond was door inundatie en mijnevelden onbruikbaar geworden.⁹¹ De herstelwerkzaamheden die noodzakelijk waren door de oorlogsschade en de fragiele gezondheid van de arbeidersbevolking zorgden voor een efficiëntieprobleem dat maar langzaam opgelost werd.⁹²

Onder aanvoering van Willem Drees in de rooms-rode kabinetten van 1946 tot 1958

---

⁸⁶ S. M. Lipset, 'The end of ideology? from Political Man, 1960', in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 69-87, 84.

⁸⁷ D. Strand, *No Alternatives*, 41.

⁸⁸ N. Gilman, *Mandarins of the Future*, 35, 44.

⁸⁹ D. Strand, *No Alternatives*, 103.

⁹⁰ D. Strand, *No Alternatives*, 27, 28.

⁹¹ K. Schuyt, E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective. 1950: Prosperity and Welfare* (Assen 2004) 34.

⁹² H. de Liagre Böhl, J. Nekkers, L. Slot ed., *Nederland Industrialiseert! Politieke en ideologische [sic] strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid, 1945-1955* (Nijmegen 1981) 156.

stonden de eerste naoorlogse jaren in het teken van de wederopbouw en de verhoging van de arbeidsproductiviteit. Zo kreeg Nederland zelfs haar eigen minister voor productiviteit. Guus Albrechts was voor de KVP in het eerste kabinet van Drees (1951-1952) verantwoordelijk voor het beleid omtrent de productiviteitsstijgingen in de Nederlandse industrie. De overheid nam de taak op zich de economische groei te stimuleren door de productie actief te steunen en de lonen werden bewust in toom gehouden door de geleide loonpolitiek die bedoeld was om de productie- en exportgroei een steun in de rug te geven.⁹³ De boer moest de stad in en zijn vork inwisselen voor de kolenschap, dat was, kort gezegd, één van de belangrijkste agendapunten van het naoorlogse industriebeleid. Dat leidde er mede toe dat het aantal ambachtsscholen tussen 1945 en 1953 bijna verdubbelde, van 106 naar 187, waarbij de meeste nieuwe ambachtsscholen in de plattelandsgebieden uit de grond gestampt werden.⁹⁴

De grootte van de industrie in de Nederlandse samenleving groeide razendsnel. De zogenoemde industrialisatiepolitiek zorgde tussen de jaren 1948 en 1962 maar liefst voor een verdubbeling van de totale industriële productie.⁹⁵ Het concern Philips, bijvoorbeeld, groeide na de oorlog uit tot een bedrijf met, naast in Eindhoven, vestigingen in Den Bosch, Sittard, Roermond, Zwolle, Roosendaal, Nijmegen, Valkenswaard, Drachten, Heerlen en Winschoten.⁹⁶

Tegelijkertijd begon de Nederlandse samenleving te vervlechten met de nieuwe internationale ontwikkelingen op het gebied van de Westerse en Europese samenwerking en maakte het kennis met de ‘American way’ van het productieproces.⁹⁷ Dat proces ging gepaard met een breed scala aan activiteiten, van het verspreiden van pamfletten tot aan het organiseren van studiereisjes naar Amerika om de vakbonden te laten zien wat het Amerikaanse productieproces inhield.⁹⁸ Veel organisaties die zich op de verhoging van de productiviteit richtten werden opgericht via het Marshallplan (1948-1952). Amerikaanse ideeën over de arbeidsproductiviteit werden via tal van kanalen verspreid in de Nederlandse samenleving, bijvoorbeeld door de ‘Technical Assistance’ werkgroep en de Contactgroep Opvoering Productiviteit.⁹⁹ In het verlengde van het Marshallplan, dat

---

⁹³ K. Schuyt, E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective*, 38.

⁹⁴ H. de Liagre Böhl, J. Nekkers, L. Slot ed., *Nederland Industrialiseert! Politieke en ideologische [sic] strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid, 1945-1955* (Nijmegen 1981) 278.

⁹⁵ H. de Liagre Böhl, J. Nekkers, L. Slot ed., *Nederland Industrialiseert! Politieke en ideologische [sic] strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid, 1945-1955* (Nijmegen 1981) 11.

⁹⁶ Mila Davids, ‘The Fabric of Production: The Philips Industrial Network’, *History and Technology Vol. 20, No. 3*, (September 2004), pp. 271-290, 278, 279

⁹⁷ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Amsterdam 1997) 331.

⁹⁸ K. Schuyt, E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective*, 63.

⁹⁹ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 34, 36.

sinds 1948 in Nederland haar intrede deed, werd ook de industrie in Nederland gestructureerd langs de pijlers van het Marshallplan: rationalisatie en industrialisatie. De ‘rationalisatie’ van het productieproces hield in dat Nederlandse bedrijven de werkvloer probeerden te baseren op de nieuwste inzichten uit Amerika, met name de manier waarop in Amerika de arbeider een efficiënt onderdeel van het Fordistische productieproces was geworden.¹⁰⁰ Ook breidden bedrijven zoals Philips en de Hoogovens hun ‘human-relations’ apparaat uit om een sociale politiek op te richten die tot doel had de ‘hearts and minds’ van de arbeiders te binden aan de fabrieken.¹⁰¹ Daarbij werden nieuwe psychologische inzichten op het gebied van de ‘human relations’ uit Amerika gekopieerd. Het succes van de Amerikaanse industrie was onder andere gebaseerd op de vriendelijke verhoudingen tussen werkgever- en werknemers, was de gedachte.¹⁰² Dat gebeurde mede vanwege de grote noodzaak arbeidskrachten te moeten aantrekken in een tijd dat de fragiele gezondheid van de arbeidersbevolking zorgde voor een efficiëntieprobleem dat maar langzaam opgelost werd, terwijl er enorme herstelwerkzaamheden nodig waren voor de oorlogsschade.¹⁰³

De groei van de productiviteit in Nederland werd binnen de kaders van het Keynesiaanse model vormgegeven met apolitieke termen die vergelijkbaar zijn met de termen uit de zojuist beschreven moderniseringsthese. Om de welvaartsgroei met wetenschappelijke precisie te kunnen bevorderen werd in 1945 onder leiding van de econoom en politicus Hein Vos (1903-1972) en de wereldberoemde econometrist Jan Tinbergen (1903-1994) het Centraal Plan Bureau opgericht en in 1950 werd de Sociaal Economische Raad in het leven geroepen.¹⁰⁴ Hein Vos en Jan Tinbergen werkten al in de jaren dertig samen aan het ‘Plan van de Arbeid’.¹⁰⁵ Tijdens het eerste naoorlogse kabinet (Schermerhorn-Drees 1945-1946) werd onder Willem Schermerhorn (1894-1977) het initiatief genomen tot het oprichten van het Centraal Plan Bureau. Om ten behoeve van de planmatige wederopbouw een breed mandaat te kunnen vormen in het verzuilde Nederland werden beleidsmatig brede coalities gesmeed – waarbij ideologische verschillen zoveel mogelijk geneutraliseerd moesten worden. Daarmee was de oprichting van het CPB ook een exponent van de Nederlandse Doorbraakgedachte, De oprichter van het CPB, Ed van Cleeff, zag macro-economische planning dan ook als één van de middelen

---

¹⁰⁰ S. Stoop. *De Sociale Fabriek. Sociale Politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden* (Utrecht 1992) 318.

¹⁰¹ S. Stoop. *De Sociale Fabriek*, 318.

¹⁰² K. Schuyt, *Dutch Culture in a European Perspective*, 88.

¹⁰³ H. de Liagre Böhl, J. Nekkers, L. Slot ed., *Nederland Industrialiseert!*, 156.

¹⁰⁴ P. Rodenburg, ‘Ingenieurs van de Samenleving. De opkomst van het technocratisch denken in de Verenigde Staten en Nederland’, *Tijdschrift voor Geschiedenis Vol. 127, No. 2* (2014) 288.

¹⁰⁵ P. Rodenburg, ‘Ingenieurs van de Samenleving’, 288.

om tot een ‘politieke integratie’ te komen.¹⁰⁶ De modellen van dit bureau konden door middel van hun ‘objectiviteit’ ideologische verschillen ‘onschadelijk maken’ en kunnen transformeren tot beleidsmatige kwesties.¹⁰⁷

1.4 De Koude Oorlog in Nederland

Toch is ook in Nederland te zien dat ondanks de vorming van ‘apolitieke’ beleidsmatige consensus de Koude Oorlog in Nederland al vroeg haar intrede deed in de industrie en de vakbonden. In de vroege jaren na de oorlog was te zien hoe vakbonden, arbeiders en de industrie inzet werden van een politieke strijd. Een voorbeeld is de oprichting van de Stichting van de Arbeid (1945), waar werkgevers en werknemers samenkwamen ten behoeve van de wederopbouw.¹⁰⁸ Deze stichting zou een belangrijk overlegorgaan worden en een centraal onderdeel gaan vormen van overheidsbeleid.¹⁰⁹

Dat moet in eerste instantie bekeken worden vanuit het perspectief van de tijd zelf: het was geenszins duidelijk dat communisten geen onderdeel zouden vormen van de naoorlogse regering. Nederland heeft nooit een grote communistische beweging gekend, maar met het terugtrekken van de Duitse troepen en de snelle veranderingen op het Europese politieke toneel na de oorlog brak er een periode aan waarin de politieke toekomst van de wederopbouw open lag.¹¹⁰ Binnenlandse politieke actoren streden onderling om de macht, waarbij het niet vanzelfsprekend zou zijn dat de communisten geen deel zouden nemen aan het naoorlogse politieke proces, dat betoogde ook historicus Thijs Sinke.¹¹¹ Al tijdens de hongerwinter had Willem Drees verkennende gesprekken gevoerd met enkele communisten over een eventuele deelname aan bestuurlijke functies na de oorlog. Principieel had Drees daar toen nog geen bezwaren tegen, mede ingegeven door de status die de communisten hadden verkregen vanwege hun grote aandeel in het verzet.¹¹² Vlak na de oorlog kende de communistische Eenheids Vakbond Centrale aanvankelijk grote successen, bij de gemeentelijke verkiezingen van 1946 in Amsterdam kwam de CPN als de grootste uit de bus, en waren veel progressieven bereid met de

---

¹⁰⁶ K. Schuyt, E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective*, 80.

¹⁰⁷ A. van den Bogaard, ‘The Cultural Origins of the Dutch Economic Modeling Practice’, *Science in Context, Volume 12, Issue 2* (1999), pp. 333-350, 342.

¹⁰⁸ M. v. Bottenburg, ‘Aan den Arbeid!’ *In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid, 1945-1995* (Amsterdam 1995) 80.

¹⁰⁹ M. v. Bottenburg, ‘Aan den Arbeid!’, 80.

¹¹⁰ N. Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).

¹¹¹ T. Sinke, ‘Dutch Communism in Transition: The Unfolding of a National Cold War during Political Reconstruction, 1944-8’ *Journal of Contemporary History* 2017, Vol. 52(4), 1042-1062.

¹¹² H. Daalders, *Gedreven en Beboedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Uitgeverij Balans 2003) 302.

communisten samen te werken.¹¹³ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 17 mei 1946 boekte de CPN een relatief goed resultaat met 10 % stemmen, mede gesteund door de (korte) naoorlogse bewondering voor de prestaties van de Sovjet-Unie.¹¹⁴

In de eerste jaren na de bevrijding was er daarom sprake van rivaliteit tussen de Stichting van de Arbeid en ‘werknemersvertegenwoordigers’ die zich daar niet bij aansloten. De Stichting van de Arbeid probeerde alle erkende vakbewegingen te bundelen en als orgaan representatief te zijn voor alle werkgevers en werknemers. Een groot probleem voor de Stichting van de Arbeid was echter de vraag in hoeverre zij zich werkelijk representatief kon achten als vertegenwoordiger van de werknemersbevolking. Het streven van de SvA zich werkelijk op te kunnen werpen als dé vertegenwoordiger van arbeidsrelaties in Nederland werd geproblematiseerd door het bestaan van een communistische vakbond EVC, die al vlak na de oorlog kon rekenen op 150.000 leden, een probleem dat ook Willem Drees erkende.¹¹⁵

Dat erkenning daarvoor de communisten menens was, bleek wel uit de havenstakingen in Rotterdam van 1945. Een ‘wilde staking’ groeide uit tot een staking om de erkenning van de communistische vakbond de Eenheids Vak Centrale.¹¹⁶ De staking in de Rotterdamse haven zorgde ervoor dat de boten die in de haven lagen hun voedsel niet konden afleveren en de voedselvoorziening in gevaar kwam: Canadese soldaten en vrijwilligers moesten bijspringen om de dozen voedsel te lossen.¹¹⁷ Willem Drees trok zelf naar Rotterdam om een kijkje te nemen en te praten met de betrokken partijen.¹¹⁸

De mate waarin de communisten onderdeel van de nationale gesprekstafel van de wederopbouw zouden worden werd voor een groot gedeelte hier in Rotterdam beslist.¹¹⁹ In de euforie van die staking was de EVC flink gegroeid qua aanhang onder de havenarbeiders: 85% van de havenarbeiders zou in 1945 en 1946 lid zijn van het EVC.¹²⁰ De opstelling van Willem Drees in de Rotterdamse havenstakingen was echter hoe dan ook: wat ook de gevolgen voor de voedselvoorzieningen mochten zijn, er wordt niet onderhandeld met het EVC.¹²¹ Er werd door Drees en Schermerhorn gehamerd op het feit dat de EVC eerst de spelregels moest aanvaarden: alleen met gestroomlijnd overleg

---

¹¹³ T. Sinke, ‘Dutch Communism in Transition’, 1042-1048.

¹¹⁴ A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De Geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 91.

¹¹⁵ M. v. Bottenburg, *Aan den Arbeid!*, 68.

¹¹⁶ E.J Smit, *De syndicale onderstroom. Stakingen in de Rotterdamse haven, 1889-2010*. (Amsterdam: Vossiuspers UvA 2013) 127.

¹¹⁷ H. Daalders, *Gedreven en Beboedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Uitgeverij Balans 2003) 376-378.

¹¹⁸ H. Daalders, *Gedreven en Beboedzaam*, 376-378.

¹¹⁹ E.J Smit, *De syndicale onderstroom*, 127.

¹²⁰ *Ibid.*, 142.

¹²¹ H. Daalders, *Gedreven en Beboedzaam*, 376-378.

kan de sociale rechtvaardigheid worden verbeterd, niet met wilde stakingen die partijen aan de tafel moeten dwingen.¹²² Drees zou later in zijn memoires schrijven dat de communisten invloed zouden hebben behouden als zij zich aan de afspraken van de Stichting van de Arbeid hadden gehouden en niet hun zaak zouden hebben overtrokken. De stakingen berokkende volgens Drees meer leed dan nodig, gezien ‘hoe groot dikwijls het leed was in de arbeidersgezinnen als men geruime tijd van schamele uitkeringen moest zien rond te komen, hoe gering dan nog meestal de resultaten waren, hoe veelvuldig de nederlagen en hoe sterk dan de terugslag was wat betreft het vertrouwen in de organisatie.’¹²³

De EVC zou in de eerste jaren na de oorlog de grootste stakingsacties voor haar rekening nemen, waaronder de grootste staking, weer in Rotterdam, van 1946, waarbij 480.000 stakersdagen geteld werden.¹²⁴ Bij deze staking ging het weer om de eis van de zeelieden en havenarbeiders dat de organisatie waar de meeste havenarbeiders lid van waren, de EVC dus, niet van de cao-onderhandelingen uitgesloten mocht worden.¹²⁵

Er kan dus gesteld worden dat thema’s als productiviteit en anticommunisme in de vakbonden ook in Nederland onderdeel waren van een politieke context. De Koude Oorlog had dus al vroeg haar intrede gedaan in Nederland.

In dit hoofdstuk is enige achtergrondinformatie gegeven om te kunnen plaatsen binnen welke context de Morele Herbewapening actief was in Nederland. De moderniteitstheorie en het ‘end of ideology’ zijn de abstracte kaders waarbinnen de boodschap van de Morele Herbewapening te plaatsen is. De Nederlandse context maakt inzichtelijk hoe er in Nederland na de oorlog een politieke cultuur was van ‘apolitieke’ modellen voor productiviteitsstijging in Nederland. Ook de strijd tussen de vakbonden kort na de bevrijding in het licht van een ‘vroeg Koude Oorlog’ is belangrijk omdat de Morele Herbewapening de anticommunistische strijd op de werkvloer zou voortzetten.

In het volgende hoofdstuk zal behandeld worden hoe de boodschap en de werkwijze van de Morele Herbewapening te plaatsen is in de context van vergelijkbare contemporaine organisaties. Ook zal behandeld worden hoe de Morele Herbewapening specifieke onderwerpen politiseerde: productiviteitsstijging en ‘consensus’ in de industrie, en het einde van de ideologie.

---

¹²² Ibid., 377.

¹²³ W. Drees, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962) 335.

¹²⁴ E.J. Smit, *De syndicale onderstroom*, 135

¹²⁵ Ibid., 135.

Hoofdstuk 2 De ideologie en de werkwijze van de Morele Herbewapening

In dit hoofdstuk zal worden uiteengezet hoe de ideologie en de werkwijze Morele Herbewapening te karakteriseren zijn, in het licht van vergelijkbare organisaties uit de contemporaine context. Ondanks de schaal waarop de Morele Herbewapening opereerde blijft de organisatie in de historiografie over de Koude Oorlog erg ondervertegenwoordigd, zelfs als het gaat om de rol van religie daarin.¹²⁶ Dat is uiterst merkwaardig, omdat Frank Buchman, de leider van de organisatie, nota bene een Luthers dominee was. Daniel Sack heeft een groot werk geschreven over de Morele Herbewapening, maar bekijkt de werkwijze van de organisatie weinig vanuit een kritisch perspectief en verbindt de organisatie niet of nauwelijks met internationale ontwikkelingen. De term Koude Oorlog, bijvoorbeeld, komt in het hele boek maar drie keer voor.¹²⁷ Een gedeelte van de hier gepresenteerde feitelijke informatie is desalniettemin gebaseerd op zijn werk.

Als achtergrondinformatie zal eerst bekeken worden hoe de Morele Herbewapening, van oorsprong een evangelisch-spirituele club, betrokken kon raken bij de industrie in Amerika. Vervolgens zal gekeken worden naar de werkwijze van de organisatie, en hoe zij over de wereld uitwaaierte.

Daarna zal in paragraaf 2 de ideologie van de organisatie beter bekeken worden. Er zal aan de hand van drie thema's worden betoogd waarom de Morele Herbewapening binnen dezelfde context opereerde als het 'end of ideology' debat, maar de uitgangspunten van dit intellectuele kader juist sterk politiseerde. Daardoor is de Morele Herbewapening te karakteriseren als een netwerk dat binnen dezelfde internationale context opereerde waarbinnen de Cultural Cold War werd gevoerd, zoals het Congress for Cultural Freedom en het 'end of ideology' debat, tegelijkertijd de fundamenteën van deze intellectuele context juist sterk politiseerde.

In de aansluitende analyse zal worden stilgestaan bij hoe de Morele Herbewapening te plaatsen is in de context van vergelijkbare organisaties uit de periode van de Koude Oorlog. Ook zal gesteld worden dat de ideologische boodschap van de Morele Herbewapening politiserend van aard was, waarbij de eerder behandelde theorie van de Bielefeld Group gebruikt zal worden als maatstaf.

---

¹²⁶ P. E. Muehlenbeck, *Religion and the Cold War. A Global Perspective* (Nashville 2012); M. Grimshaw, 'Encountering Religion: Encounter, Religion, and the Cultural Cold War, 1953-1967', *History of Religions*, Vol. 51, No. 1 (August 2011), pp. 31-58; ; D. Kirby, The Cold War and American Religion (online pub date: May 2017); J. Herzog, America's Spiritual-Industrial Complex and the Policy of Revival in the Early Cold War, *The Journal of Policy History*, Vol. 22, No. 3, (2010) 338-365

¹²⁷ D. Sack, *Moral Re-Armament: the Reinventions of an American Religious Movement* (New York 2009)

2.1 Van evangelisch clubje naar de Amerikaanse oorlogsindustrie

De Amerikaanse organisatie Moral Re-Armament begon in 1921 in Oxford als de Oxfordgroep, een evangelische spirituele organisatie opgericht door de Lutherse dominee Frank Buchman.¹²⁸ De in Pennsylvania geboren Frank Buchman (1878-1961) zette al christelijke missies naar Azië op vanaf de periode rond de Eerste Wereldoorlog.¹²⁹ De gangbare manier waarop de Oxfordgroep te werk ging was het organiseren van ‘houseparty’s, iets dat vorm kreeg vanaf de eerste missies naar China in 1918.¹³⁰ Het belangrijkste karakter van de beweging was toen de gezelligheid.¹³¹ Vanaf 1931 werden in deze sfeer ook de eerste reisjes naar Scandinavische landen en Nederland georganiseerd, en in 1938 veranderde de naam van de groep naar ‘Moral Rearmament.’¹³² Inmiddels was de organisatie in Amerika een massa-beweging geworden, met in 1939 zelfs een grote bijeenkomst in de Hollywood Bowl.¹³³

Een fundamentele verandering vond echter plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog. Toen raakte de organisatie betrokken bij de Amerikaanse oorlogsindustrie. Hoe dat zich concreet voltrok is onbekend, maar al in 1940 werd in Amerika door de ‘Moral Rearmament’ het ‘You Can Defend America’ programma opgezet.¹³⁴ Door heel Amerika werden shows gedraaid die het publiek moesten aansporen zich in te zetten voor de Amerikaanse oorlogsinspanningen en de organisatie werd al snel een groot fenomeen: ongeveer 250.000 mensen in minstens 21 Amerikaanse staten hebben de rondtrekkende shows gezien.¹³⁵

Na de aanval op Pearl Harbor in december 1941 raakte Amerika directer betrokken bij de Tweede Wereldoorlog en begon de Amerikaanse oorlogsindustrie op volle toeren te draaien. De Morele Herbewapening raakte toen hecht betrokken bij de Amerikaanse oorlogsinspanningen, en verkondigde in de oorlogsindustrie een verhaal van patriottische samenwerking. Zo gaf de Morele Herbewapening in 1941 het boekje *You Can Defend America* uit, waarin vaders, moeders en kinderen werden opgeroepen hun patriottische

---

¹²⁸ H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxfordgroep in Nederland, een sociale beweging van het Interbellum* (Kampen 1986) 2; Ook heeft Buchman in het Interbellum bijgedragen aan het opzetten van de Anonieme Alcoholisten: A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records. A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress*, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C (2011) 8.

¹²⁹ A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records. A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress*, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C (2011) 8.

¹³⁰ A. Teichroew, *Moral Re-armament Records*, 8.

¹³¹ H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, 57; De sfeer van deze vooroorlogse houseparty’s van de Oxfordgroep is in 1938 beschreven door de Nederlandse romanschrijfster Alie Smeding, die daar vermoedelijk meerdere malen bij is geweest en zeer positief was over de Oxfordgroep en Frank Buchman, zie: A. Smeding, *Bruggenbouwers* (Rotterdam 1938).

¹³² A. Teichroew ed., *Moral Re-armament Records*, 4.

¹³³ D. Sack, *Moral Re-Armament: the Reinventions of an American Religious Movement* (New York 2009), Introduction.

¹³⁴ A. Teichroew ed., *Moral Re-armament Records*, 5.

¹³⁵ D. Sack, *Moral Re-Armament: the Reinventions of an American Religious Movement* (New York 2009) 124.

taak te vervullen voor de Verenigde Staten. Het boekje stelde een ‘nationale filosofie’ voor, voor de ‘totale verdediging’ van Amerika.¹³⁶ Achter alle schepen, kanonnen en vliegtuigen scholen volgens de Morele Herbewapening drie verdedigingslijnes die Amerika de oorlog zouden helpen winnen: deugdelijke gezinnen, samenwerking in de industrie, en een verenigde natie.¹³⁷

De propagandamachine die de arbeiders op hun plek in de Amerikaanse oorlogsinspanning wees werkte blijkbaar naar wens. Dat is bijvoorbeeld te zien aan hoe de Amerikaanse senator Harry Truman het succes van de Morele Herbewapening beschreef. Om op de efficiëntie van de oorlogsproductie toe te zien werd in 1941 onder leiding van Harry Truman, toen senator van Missouri, het ‘Senate Special Committee to Investigate the National Defense Program’ opgericht. In 1943 stelde senator Harry Truman in een bericht bedoeld voor de pers dat de Morele Herbewapening in de belangrijke oorlogsindustrie goed werk verrichtte en ‘patriottisme bracht naar de dagelijkse realiteit van de werkvloer.’¹³⁸

Met het eindigen van de Tweede Wereldoorlog en het ontstaan van de Koude Oorlog brak ook een nieuwe periode aan voor de Morele Herbewapening. Anticommunisme begon de boventoon te voeren in de boodschap van de Morele Herbewapening, en de manier waarop zij de geopolitieke tegenstelling beschreef sloot nauw aan op de nieuwe manier waarop de regering van de nieuwe Amerikaanse president Harry Truman de Koude Oorlog schetste. De regering van Harry Truman (1945-1953) beschreef de Koude Oorlog als een religieuze strijd tussen ‘het goede’ en ‘the evil other’, de Sovjet-Unie. De Sovjet-Unie zou daarbij uit zijn op de vernietiging van het westerse Christendom.¹³⁹ Een dergelijk anticommunistisch geluid met evangelische ondertoon verkondigde ook de Morele Herbewapening, ook lang nadat de regering Truman al was afgetreden.¹⁴⁰

Het doet vermoeden dat er contacten bestonden tussen de Amerikaanse regering en de Morele Herbewapening. Dat er enige verwovenheid was met de Amerikaanse autoriteiten suggereren ook de activiteiten bij het Amerikaanse defensie-apparaat: volgens sociologe Sara Diamond werd er vanuit het conferentiecentrum van de organisatie, Mackinac Island, actief gerekruteerd onder Amerikaanse officieren.¹⁴¹ Dat conferentiecentrum in Michigan was in de late jaren veertig de uitvalsbasis van de Morele Herbewapening

¹³⁶ Moral Rearmament, *You Can Defend America* (Washington 1941), zie http://digi.com.bpl.lib.me.us/books_pubs/127

¹³⁷ Moral Rearmament, *You Can Defend America* (Washington 1941), zie http://digi.com.bpl.lib.me.us/books_pubs/127

¹³⁸ Statement of Senator Harry S. Truman, Washington, D.C., April 12, 1943. Truman Papers - Senate & Vice Presidential Papers, in: *Harry S. Truman Papers, 1934-1945*, <https://www.trumanlibrary.org/hstpaper/sop.htm#subseries5-1>

¹³⁹ D. Kirby, *The Cold War and American Religion* (online pub date: May 2017) 6.

¹⁴⁰ Nog in 1959 werden er in Nederland pamfletten uitgedeeld met dezelfde boodschap: F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959).

¹⁴¹ S. R. Diamond, *Right Wing Movements in the United States, 1945-1992* (Berkeley 1993) 95.

geworden, en was tien jaar later groot genoeg om 1000 gasten onderdak te kunnen bieden.¹⁴² In 1948 kwam daar een trainingscentrum in Los Angeles bij.¹⁴³

2.2 Naar de wereld: state-private network

Met het eindigen van de Tweede Wereldoorlog waaierte de Morele Herbewapening uit over de hele wereld. Toen de Amerikaanse president Harry Truman in 1947 de Truman-doctrine uitriep, een buitenlandse strategie om op wereldschaal het communisme te bestrijden, was de Morele Herbewapening al bezig met haar eerste conferenties in Europa.

Die eerste conferentie in Europa vond plaats in 1946, in het Zwitserse plaatsje Caux.¹⁴⁴ Daar had de Morele Herbewapening een gigantisch hotel gekocht, *the Mountain House*, met behulp van (nog) onbekende financiers.¹⁴⁵ Caux werd het hoofdkwartier van de Europese operaties en vanuit dit centrum werden in ieder geval tot 1958 jaarlijks conferenties gehouden waar bestuurders, vakbondslieden en politici uit de hele wereld op af kwamen.¹⁴⁶

Tijdens die conferenties werden vooral informele contacten gefaciliteerd tussen industriëlen, bedrijfsleiders, sociaaldemocraten en vakbondsleiders uit de hele wereld. Finse vakbondsleiders hadden er de kans Duitse sociaaldemocraten te ontmoeten, en topindustriëlen uit Duitsland en Frankrijk konden elkaar er de hand schudden.¹⁴⁷ Al vroeg waren daar Nederlanders bij betrokken. Zo zat in 1948 de Nederlandse hoogleraar lichttechniek Nicolaas Halbertsma (op de volgende foto zittend, vierde van links) bij de Morele Herbewapening in Californië aan tafel met de belangrijke Indiase industrieel Vishnu Hari Dalmia en vertegenwoordigers van het bedrijfs- en vakbondsleven uit Japan, Zweden, China en Italië.¹⁴⁸

Ook de Nederlandse familie Philips heeft veel contacten gelegd via de Morele Herbewapening. Zo kwam in 1953 een Braziliaanse delegatie industriëlen en vakbondsleiders bij de Philipsfabrieken op bezoek via een reisje van de Morele

---

¹⁴² D. Sack, *Moral Re-Armament*, 131.

¹⁴³ D. Sack, *Moral Re-Armament*, 131.

¹⁴⁴ D. Sack, *Moral Re-Armament*, 131.

¹⁴⁵ De werkelijke financiers zijn onbekend. Door een Nederlandse Morele Herbewapeningster wordt beweerd dat het door een inzameling van 'Zwitserse gezinnen' cadeau is betaald, maar daar kunnen vraagtekens bij gezet worden gezien de vele industriële contacten van de organisatie. H. de Pous-de Jonge, *Reiken naar een nieuwe wereld* (Kampen 2005) 60.

¹⁴⁶ De *Moral Rearmament Records* tonen vanaf 1946 tot 1958 jaarlijkse 'Attendance lists'. 'Conference and Convention File, 1935-1968' in: A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records*, 100-104.

¹⁴⁷ Zie bijvoorbeeld de aanwezigheidslijsten in: *World Labour and Caux. Speeches and Statements by Trade Union and Socialist Leaders at the Moral Re-Armament Assembly Caux, Switzerland* (1950)

¹⁴⁸ Foto en documenten van World Assembly MRA, June 2,3, 1948 in: NA ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954, 2.05.117, nr. 236, 25075.

Herbewapening¹⁴⁹ en was de familie in 1957 met de Morele Herbewapening naar Uruguay gereisd om het management van een staalfabriek 'Ferrosnalt' te ontmoeten.¹⁵⁰

Foto van de conferentie van de Morele Herbewapening in 1948, Californië.¹⁵¹

Via het faciliteren van onderlinge Westerse contacten werd ook geprobeerd de Europese samenwerking te bevorderen. Op de achtergrond droeg de organisatie bijvoorbeeld bij aan de naoorlogse verzoening tussen Frankrijk en Duitsland. Vanaf 1947 trok de bekende Franse verzetsheldin Iréne Laure samen met de Morele Herbewapening jaren door Duitsland met een boodschap van verzoening en toenadering. Ook Robert Schuman en Konrad Adenauer, de twee belangrijkste politieke architecten van de Frans-Duitse toenadering, ontmoetten elkaar in 1948 in Caux, de thuisbasis van de Morele Herbewapening.¹⁵² De Duitse bondskanselier Adenauer verklaarde in 1960 dat de Morele Herbewapening 'ongekend veel bijgedragen heeft aan de Europese eenwording' en ook Schuman meende dat de Morele Herbewapening 'apostelen van verzoening en bouwers

¹⁴⁹ "ANP Nieuwsbericht". 08-09-1953, 55. Geraadpleegd op Delpher op 29-03-2018,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=anp:1953:09:08:55>

¹⁵⁰ Brief Digna Philips aan Frank Buchman 30 mei 1957, Box 69, Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C

¹⁵¹ Foto en documenten van World Assembly MRA, June 23, 1948 in: NA ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954, 2.05.117, nr. 236, 25075.

¹⁵² S.M. Schroeder, *To Forget it All and Begin Anew: Reconciliation in Occupied Germany, 1944-1954* (London 2013) 97.

van een nieuwe wereld' had geleverd.¹⁵³

Krantenknipsel uit: Algemeen Handelsblad, 04 – 06 – 1960.¹⁵⁴

Toch was het faciliteren van internationale contacten niet een doel op zich. De Morele Herbewapening richtte zich achter de schermen ook op het creëren van een internationaal anticommunistisch netwerk van vakbondsleiders en industriëlen. Er werd door de Morele Herbewapening bijvoorbeeld wereldwijd naar vakbondsleiders gezocht die in het anticommunisme deelden.¹⁵⁵

Illustratief is wat dat betreft ook de reis van de familie Philips naar Zuid-Amerika. Het is niet te achterhalen of de Morele Herbewapening het initiatief nam voor deze reis, of dat de familie Philips zelf het voortouw nam om naar Zuid-Amerika te gaan. Hoe dan ook werd er nauw contact onderhouden tussen de Eindhovense familie en de Morele Herbewapening, waarbij de familie rapporteerde over de nieuwe aangeknoopte contacten met andere Zuid-Amerikaanse industriëlen. Digna Philips, de oudste dochter van Frits

¹⁵³ S.M. Schroeder, *To Forget it All and Begin Anew*, 97.

¹⁵⁴ "Advertentie". "Algemeen Handelsblad". Onbekend, 04-06-1960. Geraadpleegd op Delpher op 15-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCor:000036671:mpeg2:a0049>

¹⁵⁵ S. R. Diamond, *Right Wing Movements in the United States, 1945-1992* (Berkeley 1993) 95.

Philips, schreef in een brief naar Frank Buchman dat ze op zoek waren naar mensen ‘die bereid waren te vechten voor ons, de rest van hun leven’.¹⁵⁶

Frits Philips en zijn dochter waren daar met de Morele Herbewapening naar eigen zeggen omdat het gevaar op de loer lag dat de communisten aan invloed zouden winnen onder de arbeiders, na de val van het regime van Péron in 1955: ‘The workers in the factory are still very restless after they were practically in power during the Perón regime, and now the communists are making their bid for them. So the management [sic] are very open to any ways in which to build up a sound labor leadership’.¹⁵⁷ Via de Morele Herbewapening waren Frits en Digna in contact getreden met het management van de staalfabriek Ferrosnalt uit Uruguay, en zij stelde een samenwerking voor om ‘de ideologie naar Zuid-Amerika te brengen’.¹⁵⁸ Tijdens diezelfde reis was de familie Philips ‘kennis gaan nemen’ van de ‘ideologische strijd’ in de Fordfabrieken tijdens in Detroit.¹⁵⁹

Vervolgonderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre de Morele Herbewapening concreet betrokken was bij de heimelijke beïnvloeding van arbeidsrelaties en vakbonden in Zuid-Amerika. In 1952 en 1953 waren er bijvoorbeeld grote stakingen uitgebroken in Brazilië, onder andere in de havens van Rio de Janeiro.¹⁶⁰ Volgens Digna Philips heeft Frits Philips tijdens het vorige reisje ook met de presidenten van Argentinië en Brazilië gesproken over ‘de situatie in de havens van Rio’.¹⁶¹ Tussen 1958 en 1964 heeft de Morele Herbewapening een film geproduceerd over deze havenstakingen, waarin getoond werd hoe ‘succesvol’ de ideologie van de Morele Herbewapening de situatie had geneutraliseerd.¹⁶²

---

¹⁵⁶ Brief Digna en Annejet Philips aan Buchman, Detroit 26 April 1957, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

¹⁵⁷ Brief Digna Philips aan Frank Buchman 30 mei 1957, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

¹⁵⁸ Brief Digna Philips aan Frank Buchman 30 mei 1957, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

¹⁵⁹ Brief Digna en Annejet Philips aan Buchman, Detroit 26 April 1957, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

¹⁶⁰ T. Harding, *The Political History of Organized Labor in Brasil* (Stanford University 1979) 257.

¹⁶¹ Brief Digna Philips aan Frank Buchman 30 mei 1957, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

¹⁶² De titel van de film duikt op in de archieven van de MRA, zie: *Box 425, ‘Films, 1938-1970’*, in: A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records. A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress*, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C (2011)109.

De film zelf is te zien op: <https://vimeo.com/177637834>

2.3 Ideologische boodschap: Consensus in de industrie

Hoewel de ideologie van de Morele Herbewapening vrij onsystematisch en vaak een willekeurig samenhangsel van evangelische statements en anekdotes was,¹⁶³ reflecteren drie aspecten van de ideologie van de Morele Herbewapening een breder paradigma van het naoorlogse Westen, namelijk de oproep tot een consensus in de industrie in het licht van de ‘politics of productivity’, het verkondigen van een einde van de ideologie, en de discursieve steunbetuiging voor een ideologische interventie in de Derde Wereld langs de lijnen van de moderniseringsthese en het ‘end of ideology’.

Tegelijkertijd verschilde de boodschap van de Morele Herbewapening sterk van het apolitieke discours waarin deze drie thema’s doorgaans werden behandeld door de ‘end of ideologists’. De anticommunistische revolutie die de Morele Herbewapening propageerde behelsde twee thema’s van wat ook de ‘naoorlogse consensus’ is genoemd: de ‘consensus in de industrie’ en het ‘einde van de ideologie’. Als vastgesteld is hoe de Morele Herbewapening deze twee thema’s politiseerde, kan vervolgens in het volgende hoofdstuk ingezoomd worden op hoe deze boodschap verspreid werd in Nederland. Uiteindelijk zal dan beoordeeld worden hoe de Morele Herbewapening heeft bijgedragen aan de de politisering van de vermeende naoorlogse consensus in Nederland.

Alhoewel de Morele Herbewapening nooit het woord ‘consensus’ zelf gebruikte, kan de boodschap van de Morele Herbewapening gekarakteriseerd worden als een oproep tot consensus in de industrie. Die oproep tot ‘consensus in de industrie’ bestond namelijk uit een aantal kernpunten: het verminderen van de tegenstellingen tussen arbeiders en management,¹⁶⁴ het verhogen van de arbeidsproductiviteit als alternatief voor klassenstrijd,¹⁶⁵ en het overbruggen van ‘links/rechts tegenstellingen’ of ‘ideologische tegenstellingen’ door middel van een ‘Derde Weg’.¹⁶⁶ Dat alles was nodig om te voorkomen dat communistische agitators een voet aan de grond konden krijgen in de belangrijkste bedrijven.¹⁶⁷ Deze boodschap bleef, tussen het verschijnen in Nederland van het eerste werk van de Morele Herbewapening in 1948¹⁶⁸ en de laatste grote

---

¹⁶³ D. Sack, *Moral Re-Armament*, 141.

¹⁶⁴ F. Buchman, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955);

P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 124.

¹⁶⁵ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 15.

¹⁶⁶ F. Buchman, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955);

P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 124.

¹⁶⁷ P. Howard, *Ideeën hebben benen. Een ideologie voor de democratie, die- strijdend op een wereldfront- de toekomst kan redden* (Leiden 1948) p. 101.

¹⁶⁸ P. Howard, *Ideeën hebben benen. Een ideologie voor de democratie, die- strijdend op een wereldfront- de toekomst kan redden* (Leiden 1948).

verspreidingsactie in 1959,¹⁶⁹ onveranderd.

Volgens de Morele Herbewapening was het creëren van de consensus in de industrie direct verbonden met de opbouw van de Westerse economische en militaire macht tegenover de Sovjet-Unie. Met een flinke dosis overdrijving stond in een pamflet uit 1959:

Voorbeelden van de doeltreffendheid van de ideologie in het bedrijfsleven kan men overal ter wereld vinden. De ideologie van Morele Herbewapening maakt dat de loonstructuur snel gewijzigd kon worden, belastingen verlaagd kon worden en de levensstandaard verhoogd. Het maakt mogelijk dat de op dwang berustende economieën van het Sovjet blok de vrijwillige gezamenlijke actie tegenover zich vindt, die nodig is om de EEG, de NAVO en alle andere programma's om de vrije wereld te verdedigen en uit te breiden, doeltreffend te maken.¹⁷⁰

Het vormgeven van de harmonieuze 'Derde Weg' in de industrie was in de ideologie van de Morele Herbewapening al vanaf de eerste uitgave in 1948 verbonden met een geopolitieke en ideologische context. Productiviteit, 'gezond verstand' en 'pragmatisme'¹⁷¹ waren daarbij termen die munitie waren in de strijd tegen het communisme. De 'Derde Weg' van de Morele Herbewapening zou een 'dynamische eenheid' behelzen, waarin arbeider en kapitalist 'een nieuw perspectief begonnen te zien', dat niet om winst of hoger loon draaide, maar om 'een vastberaden samengaan om de arbeid en de schatten der aarde ter beschikking van allen te stellen en door niemand te laten uitbuiten.'¹⁷²

Het 'onschadelijk maken' van tegenstellingen op de werkvloer was volgens de Morele Herbewapening cruciaal, omdat er een beslissende strijd werd gevoerd in de industrie. Tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers werden als zwakke plek gezien die communistische provocateurs konden uitbuiten. Het aanpassingsvermogen van werkgevers was daarom, aldus de Morele Herbewapening, van groot belang: zij moesten de 'strijdmacht' vormen die de ideologische infiltratie van communisten in de belangrijke industrie van het Westen onschadelijk konden maken.¹⁷³

---

¹⁶⁹ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959).

¹⁷⁰ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 15, 16.

¹⁷¹ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 15.

¹⁷² P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 48.

¹⁷³ P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 59.

De vraag doemt op in hoeverre het creëren van ‘consensus’ in de industrie afhankelijk was van de gelijktijdige creatie van de *Big Other*, de communistische vijand. Al vroeg fungeerde de communistische vijand namelijk als de externe factor die een neutralisering van klassentegenstellingen in de bedrijven moest rechtvaardigen. Niet alleen werd via de Morele Herbewapening opgeroepen tot een consensus in de industrie, iedere tegenstelling tussen ‘chef’ en ‘werknemer’ werd zelfs als rechtstreekse communistische agitatie afgebeeld. ‘De militante materialisten’ (de communisten), stond bijvoorbeeld in een boekje van de Morele Herbewapening, uitgegeven in Nederland in 1951, zouden in ‘de oorlog der ideeën’ de ‘Amerikaans-Engelse eenheid [proberen] te breken’ en de werknemers tegen de ‘baas’ op proberen te zetten om zo ‘volkeren te splijten.’¹⁷⁴

De Morele Herbewapening volgde met haar anticommunisme de ontwikkeling van de Koude Oorlog op de voet. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de samenwerking in de industrie, zowel in Nederland als in de V.S., door de Morele Herbewapening nog voornamelijk geschetst als nationale plicht.¹⁷⁵ In Nederland werd in 1944 door Frits Philips een bijna identieke kopie van het Amerikaanse boekje *You can Defend America* uitgegeven.¹⁷⁶ Nationalisme, Christendom en gehoorzaamheid van de arbeider in de industrie gingen in de ideologie van de Morele Herbewapening hand in hand. De arbeider werd aangesproken op zijn plicht als goede christen en hardwerkende ‘Nederlander’ om de ‘samenwerking in de industrie’ te bevorderen.¹⁷⁷

Maar na het ontstaan van de Koude Oorlog in 1947/48 werd in de ideologie van de Morele Herbewapening het communisme als vijand geschetst waartegen gevochten kon worden door een ‘samenwerking in de industrie’. De industrie werd nu expliciet als sleutelonderdeel van een internationale verdedigingsstrategie geframed.¹⁷⁸ Christendom werd daarbij gebruikt als moreel juiste neutralisering van de ‘links/rechts’ tegenstellingen: ‘mensen raken verward door de kwestie of men links of rechts moet zijn. Het enige wat we werkelijk nodig hebben is God,’ schreef Frank Buchman bijvoorbeeld in 1955.¹⁷⁹

In de propaganda van de organisatie fungeerde de consensus in de industrie, bestaande dus uit een productiviteitsstijging en een neutralisering van ‘links/rechts tegenstellingen’, dan ook als het beste tegengif tegen communisme. In de propaganda van de organisatie

---

¹⁷⁴ P. Howard, *Ideeën hebben benen. Een ideologie voor de democratie, die- strijdend op een wereldfront- de toekomst kan redden* (Leiden 1948) p. 101.

¹⁷⁵ Moral Rearmament, *You Can Defend America* (Washington 1941), zie http://digicom.bpl.lib.me.us/books_pubs/127

¹⁷⁶ Daar zal in het volgende hoofdstuk meer aandacht aan worden besteed. F. J. Philips ed., *Nederland Zal Herrijzen* (Eindhoven 1944), zie http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:EVDOo2:NIODo5_8249

¹⁷⁷ F. J. Philips ed., *Nederland Zal Herrijzen* (Eindhoven 1944), zie http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:EVDOo2:NIODo5_8249

¹⁷⁸ P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 59.

¹⁷⁹ F. Buchman, *Herbouw van de Wereld*, 123.

kwamen regelmatig ‘overgelopen’ communisten aan het woord die het pad van de klassenstrijd hadden verlaten en in plaats daarvan het pad van God hadden gekozen – de kant van de Morele Herbewapening. Naar eigen zeggen werden er tussen 1948 en 1950 ‘honderden samenkomsten voor Morele Herbewapening’ gehouden in het Ruhrgebied, waarbij ‘140.000 arbeiders, bestuurders van vakbonden en leiders op industrieel en politiek gebied’ in 24 steden de toneelstukken vertoond zouden hebben gekregen. Eén persoon, de Duitser Paul Kurowski, zou daarbij van geharde communist veranderd zijn in een oprechte Moreel Herbewapenaar. Hij zou hebben ingezien dat de klassenstrijd ‘de weg van de algehele vernietiging’ was.¹⁸⁰

Het patroon van deze ‘bekeringsen’ was doorgaans hetzelfde. Er speelde zich een conflict af tussen arbeiders en werkgevers, waarbij de arbeiders hun haat vorm wisten te geven in het Marxisme. De arbeiders dreigden met een staking, maar daar wist de Morele Herbewapening een stokje voor te steken door zowel de industriëlen als de arbeiders ervan te overtuigen dat samenwerking beter was dan conflict. Consensus over de arbeidsverhoudingen zou uiteindelijk naar een verhoogde productiviteit leiden, waarvan uiteindelijk ook de arbeiders zelf weer zouden profiteren.¹⁸¹

Dit thema was ook terug te vinden in de talrijke films en toneelstukken die onder patronage van de groep zijn geproduceerd. Deze toneelstukken waren een centraal onderdeel van het verspreiden van de boodschap van Morele Herbewapening in stedelijke gebieden en werden dan ook vaak gebruikt ter voorbereiding van een ‘missie’.¹⁸² Ook in Nederland werden deze vertoond. In Rotterdam en Den Haag werd bijvoorbeeld in 1956 het toneelstuk ‘Het verdwijnende eiland’ van Peter Howard vertoond.¹⁸³ Daarin werd een tegenstelling tussen de communistische en kapitalistische wereld opgelost door het persoonlijk tot inkeer (en tot God) komen van individuen in beide werelden.¹⁸⁴

De manier waarop de Morele Herbewapening productiviteitsstijging en het verminderen van links/rechts tegenstellingen in de industrie politiseerde weerspiegelde de bredere West-Europese context waarbinnen productiviteitsstijging als het pragmatische alternatief werd gezien voor klassenstrijd. Door het gebruik van termen als

---

¹⁸⁰ Vervolgonderzoek zou kunnen uitwijzen in hoeverre de Morele Herbewapening werkelijk actief was in het Duitse Ruhrgebied; P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 11.

¹⁸¹ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 15.

¹⁸² P. Boobbyer, ‘The Cold War in the Plays of Peter Howard’, *Contemporary British History* 19:2, (2005) 205-222, 217.

¹⁸³ ”Toneel van Morele Herbewapening”. ”Het vrije volk : democratisch-socialistisch dagblad”. Rotterdam, 14-04-1956. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010952491:mpeg21:a0250>;

”OPVOERING „VANISHING ISLAND” Missie van Morele Herbewapening”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 26-04-1956. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586483:mpeg21:a0165>

¹⁸⁴ P. Boobbyer, ‘The Cold War in the Plays of Peter Howard’, 212.

‘productiviteitsstijging’ en ‘pragmatisme’ is de ideologie van de Morele Herbewapening te plaatsen binnen de context van de bredere ‘politics of productivity’ zoals dat werd vormgegeven onder het Marshallplan.¹⁸⁵ De zogenaamd apolitieke productiviteitsstijging van het Marshallplan was instrumenteel in het depolitiseren van de West-Europese samenlevingen en een deradicalisering van de arbeidersklasse. Productiviteitsstijging en anticommunisme waren, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, in deze context twee kanten van dezelfde medaille.¹⁸⁶ Zo was ook het overstijgen van ‘links/rechts’ tegenstellingen in het ‘end of ideology’ debat een discursief frame om interne spanning in het Westen te bagatelliseren.¹⁸⁷

Maar bij de Morele Herbewapening werd niet in apolitieke termen gesproken over de productiviteitsstijging, het werd, in tegendeel, zelfs sterk gepolitiseerd. De door de Morele Herbewapening gepropageerde mobilisatie tot consensus was nadrukkelijk ideologisch geladen en doordeesemd met revolutionaire taal, hoewel het, zoals eerder getoond, tegelijkertijd leunde op begrippen als ‘pragmatisme’ en ‘gezond verstand’. De organisatie propageerde een anticommunistische revolutie die een ‘nieuwe ideologie’ meende te zijn, en het mogelijk maakte ‘de arbeiders te bewapenen’ tegen de ideologie van het communisme. Er zou ‘een nieuw mensentype’ gecreëerd worden, ‘een nieuw soort staatsbeleid, een vernieuwende nationale politiek, ziedaar, wat wij dringend nodig hebben.’¹⁸⁸

Dat waren voornamelijk holle frases, want werkelijk revolutionaire ambities had de organisatie niet. Toch waren sommige leden bevangen van revolutionaire passie. Paul Kurowski, bijvoorbeeld, was een oude Duitse communist, maar wijdde na zijn ‘bekering’ zijn hele leven aan Frank Buchman en adoorde hem zelfs: hij noemde hem in zijn brieven aan hem meerdere malen ‘beste vriend, raadgever en vader’.¹⁸⁹ Het doet vermoeden dat de inzet van revolutionaire taal juist bedoeld was om mensen met revolutionaire en communistische sympathieën aan te trekken en te neutraliseren. Een kunstmatige revolutie om de communistische revolutie buiten de deur te houden, wellicht.

De neutralisering van ideologische tegenstellingen industrie was in de ideologie van de Morele Herbewapening dus een revolutie in zichzelf. Daarom kan het ook als

---

¹⁸⁵ C. Maier, ‘The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy after World War II’, *International Organisation*, 31 (4) (1977) 629.

¹⁸⁶ A. Carew, ‘The Politics of Productivity and the Politics of Anti-Communism: American and European Labour in the Cold War’, *The Cultural Cold War in Western Europe* (London 2003) 73-91.

¹⁸⁷ D. Strand, *No Alternatives*, 282.

¹⁸⁸ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 4.

¹⁸⁹ Brief Paul Kurowski aan Frank Buchman, 14 januari 1960, BOX 52: Kurowski, Paul, 1950, 1956-1960 *Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C.*

politiserend gekenmerkt worden: de grenzen van ‘het politieke’ liepen in het discours van de Morele Herbewapening dwars door de industrie, waarbinnen een strijd gevochten moest worden tegen een communistische vijand. “Het militante materialisme’, oftewel het communisme, was volgens Buchman overal doorgedrongen: “Het heeft scholen en hun industrieën geïnfilteerd. Het is hun kantoren en hun regeringsbureaux binnengedrongen. Het heeft hun families beïnvloed, hun collega’s, ja, henzelf”.¹⁹⁰

2.4 De ideologie is dood, lang leve de ideologie

De stelling dat het Westen het ‘einde van de ideologie’ bereikt had verscheen voor het eerst in een artikel van de Amerikaanse intellectueel Edward Shills in 1954.¹⁹¹ De Morele Herbewapening verkondigde deze stelling echter al vanaf 1951. Al in 1951 verschenen er werken van de Morele Herbewapening waarin betoogd werd dat het Westen weerloos was en geen ideologie had. De Industriële Revolutie, de vooruitgang van de wetenschap en het wegvallen van het gezin als hoeksteen van de samenleving zouden het ‘verval van het traditionele geloof van het Westen’ hebben veroorzaakt en hebben geleid tot het verdwijnen van ideologie.¹⁹² Vrijheid was volgens de Morele Herbewapening verdoemd ten onder te gaan zonder een ideologie: ‘Freedom without an ideology will surely perish from the earth. Freedom with an ideology can set the whole world free’, was één van de slagzinnen van de Morele Herbewapening.¹⁹³

Het communisme bood echter een dynamisch antwoord op de problemen van de tijd en deze ideologie werd, volgens de Morele Herbewapening, met vastbeslotenheid aan de wereld opgelegd.¹⁹⁴ Met de tegenstelling tussen het ideologieloze Westen en het agressieve communisme dat haar ideologie aan de wereld oplegde, werd in feite gerechtvaardigd dat Amerika het voortouw moest nemen om de democratische wereld te beschermen. Het ideologische antwoord dat volgens de Morele Herbewapening nodig was kwam dan ook uit Amerika:

Without ideology, democracy is like a brightly-lit shop window with nothing in the store. (...) Here is America’s true ideology. It’s the world’s true ideology, for it

---

¹⁹⁰ F. Buchman, ‘De Oplossing voor de Crisis’, Openingsrede van de Wereldconferentie voor Morele Herbewapening te Caux, Zwitserland, 15 juli 1947, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955) 136-140.

¹⁹¹ N. Gilman, *Mandarins of the Future*, 59.

¹⁹² P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 124.

¹⁹³ P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957) 156.

¹⁹⁴ P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 124.

offers the secret of sane and normal living to all men everywhere.¹⁹⁵

Het merkwaardige is dat de manier waarop de Morele Herbewapening de term ‘ideologie’ gebruikte precies het type ‘ideologie’ was dat volgens de ‘end of ideologists’ nog slechts achter het Ijzeren Gordijn te vinden was en slechts voor rancuneuze fanatici aantrekkelijk was. De manier waarop de Morele Herbewapening ‘ideologie’ definieerde was precies de dogmatische definitie die intellectuelen als Raymond Aron gaven aan de term ideologie. In het Westen was inderdaad een fragmentatie bespeurbaar, stelde bijvoorbeeld Raymond Aron in 1957, één van de ‘end of ideologists’, en ideologie bood volgens hem een ‘doel’, ‘something controlled by an idea and a will’.¹⁹⁶ Ideologie was, aldus Aron, fanatisme voor ‘the true believer’, en precies daarom was het voor het Westen onwenselijk.¹⁹⁷ Deze definitie van ideologie weerspiegelde hoe in het ‘end of ideology’ debat met ideologie voornamelijk Marxisme als seculiere religie werd bedoeld. Communisme was volgens Aron ‘an intellectual’s religion’,¹⁹⁸ een ‘seculiere religie’¹⁹⁹ met een klein aantal gerecruteerde fanatici die de massa’s willen beheersen. ‘Ideologie’, schreef ook Daniel Bell in 1960, ‘is een seculiere religie, het verlangen naar een doel en de genoegdoening van diepe morele gevoelens.’²⁰⁰

Terwijl de Morele Herbewapening wel stelde dat het Westen gefragmenteerd was en geen ideologie meer had, gebruikte het juist een fanatiek en quasi-religieus jargon. In feite propageerde de Morele Herbewapening een anticommunistische revolutie. De Morele Herbewapening was ‘een geïnspireerde ideologie voor de democratie’,²⁰¹ ‘een revolutie’,²⁰² en de organisatie stelde dat ‘alleen hartstocht, hartstocht kan genezen’²⁰³ en het beloofde ‘eenheid voor allen’.²⁰⁴ De Morele Herbewapening sprak van ‘bekeringsen’ en ‘een geloof voor ‘de echte revolutie’.²⁰⁵ Bij de Morele Herbewapening ging het om ‘veranderde mensen’ die een ‘nieuw perspectief’ zagen en een ‘strijdmacht’ moesten vormen. Door hen zou een ‘doorbraak over de gehele wereld’ geforceerd worden.²⁰⁶ Het ging om

---

¹⁹⁵ P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957) 179.

¹⁹⁶ R. Aron, ‘The End of the Ideological Age’, from: *The Opium of the Intellectual*, 1957, in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 27-48, p. 46.

¹⁹⁷ R. Aron, ‘The End of the Ideological Age’, 46.

¹⁹⁸ R. Aron, ‘The End of the Ideological Age’, 42

¹⁹⁹ *Ibid.*, p.42.

²⁰⁰ D. Bell, The End of I in the West, C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 87-106 (1960)p.96.

²⁰¹ F. Buchman, ‘De Levensbeschouwing voo de wereld’, in: F. Buchman, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955) 126-127, p. 126,

²⁰² F. Buchman, ‘Een revolutie door het kruis’, in: F. Buchman, *Herbouw van de Wereld*, P. 127.,

²⁰³ F. Buchman, ‘De oplossing voor alle “Ismen”, zelfs voor het Materialisme”, in: *Ibid.*, 141.,

²⁰⁴ F. Buchman, ‘De bestemming van Oost en West’, in: *Ibid.*, 154-170 P. 154

²⁰⁵ *Ibid.*, 170.

²⁰⁶ P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 125.

‘bezieling’ en ‘de ware ideologie van de wereld’.²⁰⁷ De organisatie streefde zelfs naar een ‘alles omvattende verandering: sociale verandering, economische verandering, nationale verandering, internationale verandering [...] Alles wat minder ver grijpt is reactionnair.’²⁰⁸ Tot slot had de organisatie zelfs haar eigen profeet in de vorm van de rondreizende Frank Buchman, de religieuze leider.

Door deze opzweepende, revolutionaire en quasi-religieuze retoriek vertoonde de boodschap van de Morele Herbewapening sacraliserende elementen die door historici tot voor kort slechts in de propaganda van totalitaire regimes werden gesignaleerd.²⁰⁹ De Amerikaanse organisatie sacraliseerde de naoorlogse Westerse democratie in een heilige strijd tegen het communisme, en had volgelingen die van die heilige strijd daadwerkelijk overtuigd waren.²¹⁰ Terwijl de Morele Herbewapening dus binnen een context van het ‘einde van de ideologie’ en ‘apolitieke’ productiviteitsstijgingen opereerde, politiseerde het deze thema’s met een revolutionair, religieus en moralistisch discours. Het ‘einde van de ideologie’ van de Morele Herbewapening was een oproep tot fanatiek en revolutionair anticommunisme: De Westerse ideologie is dood; lang leve de ideologie.

De Morele Herbewapening verkondigde dus als het ware een ‘anticommunistische revolutie’, waar consensus in de industrie een onderdeel van was. Als het Congress for Cultural Freedom de intellectuele rechtvaardiging van het West-Europese staatsgeleide kapitalisme verschafte, zoals historicus Giles Scott-Smith stelde,²¹¹ dan verschafte de Morele Herbewapening de retorische taal voor de persuasie van de ‘hearts and minds’ achter een ideaal met vergelijkbare uitgangspunten: productiviteit en ‘consensus’ in de industrie, en een ‘einde van de ideologie’ waarin een oproep tot anticommunisme verpak zat.

---

²⁰⁷ P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957) 179.

²⁰⁸ P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 7-8.

²⁰⁹ J. Augusteijn, P. Dassen, M. Janse ed., *Political Religion beyond Totalitarianism The sacralization of politics in the age of democracy* (2013) 19.

²¹⁰ Brief Paul Kurowski aan Frank Buchman, 14 januari 1960, BOX 52: Kurowski, Paul, 1950, 1956-1960 *Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C.*

²¹¹ G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture*, 149.

2.5 Ideologie in de Derde Wereld

De kernpunten van de organisatie zijn op nog een andere manier vergelijkbaar met de hoofdlijnen uit het ‘end of ideology’ debat. In dezelfde lijn als het ‘end of ideology’ debat werd bijvoorbeeld een door Amerika geleide ideologische interventie in de Derde Wereld gerechtvaardigd. De Morele Herbewapening stelde dat in het Westen geen ideologie meer zou zijn, maar dat juist in Afrika en Azië de massa’s nog op zoek waren naar ideologieën.²¹² De ‘sluimerende miljoenen’ in Azië en Afrika zouden ontwaken en juist op dit moment zoekende zijn naar een overtuiging en een wereldbeschouwing.²¹³ In dat gat moest het Westen springen, door samen met de Morele Herbewapening de Derde Wereld een ideologie te bieden.²¹⁴ Het is veelzeggend dat het boekje *America needs an Ideology* (uitgegeven in 1957) niet met een hoofdstuk over Amerika begon, maar allereerst de ‘noodzaak tot ideologie’ in Afrika en het Midden- en Verre Oosten benadrukte.²¹⁵ Vakbondswerkers en parlementsleden uit Kenia, Nigeria en Japan passeerden in het hoofdstuk de revue en spraken hun steun uit aan de Morele Herbewapening.²¹⁶

Er was een geopolitieke ideologie nodig die miljoenen kon bereiken, stelde de Morele Herbewapening. “The art of successful statesmanship in the free world”, eindigde het hoofdstukje over Afrika, “must be to multiply the men with the training, conviction and experience to give an answering ideology to the millions.”²¹⁷ Het ging daarbij expliciet om een culturele en ideologische machtsuitbreiding: “The future [of Asia and Africa] will be decided by the total enlistment of men’s minds and hearts in a global aim.”²¹⁸

In de stelling van de Morele Herbewapening dat het Westen geen ideologie had zat dus een discursieve steunbetuiging voor een Westerse culturele machtsuitbreiding in de postkoloniale wereld verpakt. Tegelijkertijd bevatte het een oproep om even fanatiek te werk te gaan als de communisten dat deden: keer op keer werd herhaald hoe ‘de militante materialisten’ met fanatisme de wereld hun ideologie oplegden,²¹⁹ terwijl het Westen dat fanatisme mistte. Het Westen moest daarom ‘de hearts and minds’ winnen van de postkoloniale wereld.²²⁰

Deze ‘externalisering’ van ideologie past bij de uitgangspunten van de ‘end of ideologists’, namelijk dat het Westen ‘een volwassen democratie’ was terwijl de Derde

---

²¹² P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957)

²¹³ P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 124.

²¹⁴ *Ibid.*, 124.

²¹⁵ P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957)

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957) 32.

²¹⁸ *Ibid.*, 33.

²¹⁹ P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 124.

²²⁰ P. Campbell, P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957) 32.

Wereld nog vatbaar was voor radicale ideologieën, zoals bijvoorbeeld Raymond Aron stelde.²²¹ Seymour Lipset, één van de ‘end of ideologists’, schreef in 1960 in zijn *Political Man* dat er in de ‘onderontwikkelde landen’ nog steeds een ‘behoefte was aan intense politieke controversie en ideologie’.²²² Ook Edward Shills beschreef deze tegenstelling.²²³ De gecreëerde tegenstelling van de Morele Herbewapening tussen een ideologieloos Westen en de Derde Wereld past dus binnen deze context van de ‘end of ideologists’.²²⁴

De Morele Herbewapening richtte zich zoals eerder gesteld expliciet ook op het vinden van vakbondsleiders over de hele wereld die deelden in het anticommunisme.²²⁵ Ook daarmee vertoonde de strategie van de Morele Herbewapening overeenkomsten met de strategie die de ‘end of ideologists’ bepleitten. Volgens Lipset vervulden Westerse linkse intellectuelen en vakbondsleiders de belangrijkste rol als het ging om de politieke strijd in de Derde Wereld. Zij waren het die ‘de traditie van socialisme en egalitairisme representeerden’, en daarmee de leiders van niet-communistisch links in de Derde Wereld aan konden spreken en tegelijkertijd konden wijzen op het ‘volwassen’ en onideologische karakter van de nieuwe Westerse sociaaldemocraten.²²⁶

In de praktijk richtte de Morele Herbewapening zich inderdaad al vroeg na de Tweede Wereldoorlog op Azië en het Verre Oosten. De Morele Herbewapening hield meerdere conferenties buiten het Westen, zoals in China, Afrika, het Verre Oosten, Azië en Zuid-Amerika.²²⁷ Daar waren soms ook Nederlandse (socialistische) delegaties bij betrokken, zoals bijvoorbeeld de oprichter van de Socialistische Unie, Carlos Pronk, die in 1952 met de Morele Herbewapening naar Ceylon trok (het huidige Sri Lanka), dat toen pas vier jaar onafhankelijk was.²²⁸

De uitgangspunten van de Morele Herbewapening en het discours van de ‘end of ideologists’ waren dus op verschillende punten hetzelfde. Zowel op het gebied van ‘consensus in de industrie’, het einde van de ideologie, de interventie in de Derde Wereld en de rol van vakbondsleiders daarin vertoonde de ideologie van de organisatie overeenkomsten met de hoofdlijnen van het ‘end of ideology’ debat. Het verschil was dat de Morele Herbewapening de kernonderdelen van het ‘end of ideology’ debat juist

---

²²¹ Aron, ‘The End of the Ideological Age’, p.42

²²² S. M. Lipset, ‘The end of ideology? from Political Man, 1960’, in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 69-87, 84.

²²³ D. Strand, *No Alternatives*, 41.

²²⁴ D. Strand, *No Alternatives*, 41.

²²⁵ S. R. Diamond, *Right Wing Movements in the United States, 1945-1992* (Berkeley 1993) 95.

²²⁶ M. Lipset, *The end of ideology? 69-87*, from *Political Man*, 1960, C. Waxman, p. 85.

²²⁷ A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records*, 8.

²²⁸ ‘MORELE HERBEWAPENING Conferentie op Ceylon’. ”Algemeen Handelsblad”. Onbekend, 17-10-1952. Geraadpleegd op Delpher op 08-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCor:000044218:mpeg21:a0073>

gebruikte als inzet van een anticommunistische revolutie.

2.6 Analyse

Alhoewel de invloed van de Amerikaanse staat vooralsnog onbewezen blijft²²⁹, kan de Morele Herbewapening wel vergeleken worden met bekende ‘state-private networks’ uit de Koude Oorlog. State-private networks’ waren organisaties die particulier van aard waren, maar door een mengsel van globale ambities en buitenlandse belangen vervlochten zouden raken met de belangen van de Amerikaanse buitenlandse politiek.²³⁰ Bij het verspreiden van een cultureel programma dat een tegenwicht moest bieden aan de Sovjet-Unie zouden ze daarbij soms wel, soms niet steun vanuit Amerikaanse overheidsinstanties krijgen. De boodschap van de Morele Herbewapening vertoonde qua structuur en werkwijze gelijkenissen met de ‘state-private networks’ die de Amerikaanse hegemonie van een cultureel en intellectueel sausje voorzagen, zoals het Congress for Cultural Freedom.²³¹

De Morele Herbewapening faciliteerde, zoals getoond, informele contacten tussen industriëlen over de hele wereld, waarbij anticommunisme een belangrijke rol speelde. De Morele Herbewapening verspreidde ook een cultureel programma dat doordeesemd was met anticommunistische retoriek, waardoor de organisatie in feite een plek verdient in het onderzoek naar de rol van niet-statelijke actoren in de Koude Oorlog. Ook het onderzoek naar de mate waarin culturele terreinen gemobiliseerd werden in de Koude Oorlog, het onderzoek naar de ‘Cultural Cold War’, kan met de Morele Herbewapening worden aangevuld. De organisatie propageerde immers ook op cultureel vlak haar boodschap, bijvoorbeeld met toneelstukken.

Bovendien past de Morele Herbewapening in een rijtje van organisaties dat de ‘Atlantic community’ vorm probeerden te geven, zoals de Bilderberg Group en de Atlantic Institute.²³² Dit type organisaties faciliteerden formele en informele contacten tussen academici, politici en bedrijfsleidingen tussen West-Europa en de Verenigde

---

²²⁹ Hoewel er in ieder geval toch enkele contacten geweest moeten zijn, omdat er volgens historicus Diamond gerekruteerd werd onder officieren van het Amerikaanse leger: S. R. Diamond, *Right Wing Movements in the United States, 1945-1992* (Berkeley 1993) 95.

²³⁰ W. Scott Lucas, ‘Beyond Freedom, Beyond Control’, 54-72

²³¹ *Ibid.*, 54-72

²³² V. Aubourg, ‘Organizing Atlanticism: The Bilderberg Group and the Atlantic Institute, 1952-1963’, G. Scott-Smith, H. Krabbendam ed., *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (Londen 2003) 92-109;

Ook vanuit de Nederlandse overheid werd die Atlantic Community gepromoot, zie: F. Baudet, ‘The ideological equivalent of the atomic bomb’. The Netherlands, Atlanticism, and human rights in the early Cold War’, *Journal of Transatlantic Studies*, 9:4, (2011) 269-281.

Staten. Dat gebeurde ook bij de Morele Herbewapening, de organisatie faciliteerde informele contacten tussen anticommunistische industriëlen, vakbondsleiders en sociaaldemocraten uit de hele wereld. Het verschil is daarentegen dat de anticommunistische ambities veel globaler waren dan slechts ‘Atlantisch’. Bij de conferenties in Caux kwamen namelijk óók Japanse deelnemers, Afrikanen en delegaties uit India.²³³

Terwijl de werkwijze van de organisatie dus in een bekend frame valt van niet-statelijke actoren en hun rol in de Koude Oorlog, verschilt de ideologische boodschap wel wat betreft haar verhouding tot de moderniteit en het ‘einde van de ideologie’. Net zoals het Congress for Cultural Freedom rechtvaardigde de Morele Herbewapening de nieuwe geopolitieke realiteit, waarin Amerika een voortrekkersrol nam in het op wereldwijde schaal bestrijden van het communisme. Verbonden aan dat CCF waren echter allerlei intellectuele modellen van de moderniteit, het einde van de ideologie en concepten als ‘technocratisch management’.

De organisatie vertoonde weinig kenmerken van de moderniseringstheorieën, verbonden aan het Congress for Cultural Freedom, die de historicus Nils Gilman in dit opzicht behandelde.²³⁴ Waar in de moderniseringstheorieën vooral de sociale wetenschappen een doorslaggevende rol speelden, waren concepten als technocratisch management of ‘post-ideologie’ bij de Morele Herbewapening afwezig.²³⁵ Voor zover bekend had de organisatie geen banden met de intellectuelen verbonden aan het ‘end of ideology’ debat. De Morele Herbewapening verkondigde wel een soortgelijke boodschap als het geopolitiek anticommunisme betreft, maar schetste deze geopolitieke strijd eerder in religieuze en moralistische termen.

Een enkele keer werden begrippen als ‘pragmatisme’ en ‘gezond verstand’ gebezigd,²³⁶ maar de organisatie leunde veel sterker op revolutionaire taal. In de moderniseringstheorieën van Amerikaanse intellectuelen rond het ‘end of ideology’ debat stond ‘ideologie’ voornamelijk synoniem voor radicaal Marxisme en fanatisme.²³⁷ De Morele Herbewapening vulde ‘het gebrek ideologie’ juist in als een oproep tot fanatisme. De onderdelen van de ‘naoorlogse consensus’, zoals de ‘consensus in de industrie’ en het ‘einde van de ideologie’, waren in de ideologie van de Morele Herbewapening juist

---

²³³ Foto en documenten van World Assembly MRA, June 2,3, 1948 in: NA ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954, 2.05.117, nr. 236, 25075.

²³⁴ N. Gilman, *Mandarins of the Future*.

²³⁵ N. Gilman, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America* (London 2003); D. Strand, *No Alternatives*.

²³⁶ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 4.

²³⁷ D. Strand, *No Alternatives*, 59, 179.

gepolitiseerde onderdelen van een anticommunistische revolutie.

Misschien is dus te spreken van twee ‘end of ideologies’, de modernistische variant van de bekende Amerikaanse ‘end of ideologists’ en de revolutionaire variant van de Morele Herbewapening. In beide ‘takken’ werd bijvoorbeeld gesteld dat het Westen geen ideologie had, maar dat de postkoloniale wereld dat nog wel nodig had.²³⁸ De tegenstelling tussen het ‘ideologieloze’ Westen en de pas gedekoloniseerde staten die ‘nog’ ideologie nodig hadden legitimeerde daarmee in beide gevallen een Westerse ideologische interventie. Seymour Lipset, een van de *end of ideologists*, schreef in 1960 in zijn *Political Man* dat er in de ‘onderontwikkelde landen’ nog steeds een ‘behoefte is aan intense politieke controversie en ideologie’.²³⁹ Ook Edward Shills beschreef deze tegenstelling.²⁴⁰

Maar bij de Morele Herbewapening was de neutralisering van ideologische tegenstellingen industrie expliciet een revolutie in zichzelf en sterk gepolitiseerd. Dat blijkt ook als we de boodschap van de Morele Herbewapening met de theorie van de Bielefeld Group vergelijken. De theorie van de Bielefeld Group stelde dat een boodschap politiserend kan zijn het moment dat het een breed effect wil bewerkstelligen binnen een bepaalde gemeenschap, als het zich bemoeit met wat geaccepteerde handelingen, uitingen en machtsrelaties zijn binnen de regels van het sociale leven, (‘obligatoriness’), en als het impliciet of expliciet refereert aan een ingebeelde collectieve entiteit.²⁴¹ De teksten van de Morele Herbewapening wilden een effect bewerkstelligen: namelijk het creëren van een anticommunistische ‘consensus’ in de industrie. Ten tweede propageerde het een frame waarbinnen consensus in de industrie als onderdeel van een strijd werd gezien waartoe men werd opgeroepen, en dus als een verplichte handeling binnen het sociale leven. Ten derde refereerde de Morele Herbewapening aan de collectieve entiteit van ‘de Vrije wereld’ en het Westen als ‘pragmatisch’ en christelijk bastion tegenover de communistische vijand. Door deze drie kenmerken valt de ideologie van de Morele Herbewapening binnen wat de Bielefeld Group ‘politiserende communicatie’ noemt.²⁴²

Ook is nu te stellen dat in ieder geval twee onderdelen van wat in Nederland de ‘naoorlogse consensus’ is genoemd, namelijk het ‘einde van de ideologie’ en de ‘harmonie in de industrie’, door de Morele Herbewapening thema’s waren die juist niet in een sfeer van normalisatie of pragmatisme ontstonden, maar in feite sterk gepolitiseerd waren en

---

²³⁸ N. Gilman, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America* (London 2003) 35, 44.

²³⁹ S. M. Lipset, ‘The end of ideology? from Political Man, 1960’, in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 69-87, 84.

²⁴⁰ D. Strand, *No Alternatives*, 41.

²⁴¹ W. Steinmetz, Heinz-Gerhard Haupt, ‘The Political as Communicative Space in History’, 28.

²⁴² W. Steinmetz, Heinz-Gerhard Haupt, ‘The Political as Communicative Space in History’, 28.

onderdeel waren van een anticomunistische revolutie. Nu dat is vastgesteld kan in het volgende hoofdstuk de verspreiding van de Morele Herbewapening in Nederland onderzocht worden.

Hoofdstuk 3 – De verspreiding van de Morele Herbewapening in Nederland

Hoe zag de verspreiding van de Morele Herbewapening er in Nederland in de praktijk uit? In het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat de Morele Herbewapening een boodschap verkondigde waarin enkele onderdelen van de ‘naoorlogse consensus’ sterk werden gepolitiseerd in het licht van een strijd tegen de communistische vijand in de samenleving. Nu kan bekeken worden hoe de verspreiding van de ideeën van de Morele Herbewapening in Nederland er in de praktijk uitzag.

Eerst zal gekeken worden naar hoe de wortels van de politisering van de naoorlogse consensus door de Morele Herbewapening al gelegd werden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarna zal stapsgewijs behandeld worden hoe, in de veranderde context van de Koude Oorlog en de wederopbouwperiode, de politiserende boodschap van de Morele Herbewapening werd verspreid in Nederland op drie vlakken: in de politiek, in de cultuur, en in het bedrijfsleven.

3.1 Philips en de ideeënstrijd van de bevrijding

De activiteit van de Morele Herbewapening in Nederland begon in de Tweede Wereldoorlog. Frits Philips gebruikte ter voorbereiding op een eventueel machtsvacuüm, ervaringen uit de Amerikaanse oorlogsindustrie. Daar wist de Morele Herbewapening immers met patriottische propaganda de arbeiders succesvol aan de industrie te binden. Dat was een belangrijke boodschap voor een wereldconcern waarvan de thuisbasis mogelijk in een politiek vacuüm terecht zou komen.

Na de geallieerde landing in Normandië in juni 1944 durfde men in West-Europa plots weer te denken aan een spoedige bevrijding. In Nederland liepen de gemoederen zo hoog op dat de bevolking op ‘Dolle Dinsdag’ in september 1944 de straat op ging om te vieren dat de geallieerden ieder moment aan konden komen. Dat gebeurde niet, de bevrijding liet nog lang op zich wachten en nadat Operatie Market Garden twee weken later ook een fiasco werd was de hoop op een spoedige bevrijding snel weer in de kiem gesmoord.

Dat gold althans voor ‘boven de rivieren’, het Zuiden was daarentegen rond september 1944 al bevrijd. Eindhoven, de thuisbasis van Philips, was op 20 september bevrijd van de Duitsers en Frits Philips nam daar het voortouw om voorbereidingen te treffen voor een eventueel machtsvacuüm. Dat bood natuurlijk ook kansen. Zo had Frits Philips in het bevrijde Zuiden al een ‘fabrikantenkring’ opgericht die onder zijn leiding in de eerste jaren na de oorlog de grootste concurrent van de Stichting van de Arbeid (1945) zou zijn.²⁴³

Het is zeer waarschijnlijk dat de familie Philips in contact was gekomen met de werkwijze van de Morele Herbewapening in de Amerikaanse oorlogsindustrie tijdens de oorlog. Vader Anton Philips en Frans Otten waren tijdens de oorlog allebei naar de Verenigde Staten gevlucht. Zoals reeds besproken was daar de ‘succesformule’ van de organisatie uitgevonden: arbeiders met patriottisme aan de nationale industrie binden. De Amerikaanse tak van Philips, die al in 1939 was opgericht, zou juist tijdens de Tweede Wereldoorlog betrokken raken bij de Amerikaanse oorlogsindustrie. Na de aanval op Pearl Harbor in 1941 was de oorlogsindustrie op volle toeren gaan draaien, en om mee te dingen naar de miljoenenorders van het Amerikaanse leger werd in 1942 North American Philips Company Inc. opgericht.²⁴⁴ Deze tak van Philips draaide vanaf 1942 vrijwel volledig op orders van het Amerikaanse defensieapparaat.²⁴⁵

---

²⁴³ M. v. Bottenburg, *‘Aan den Arbeid.’ In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid, 1945-1995* (Amsterdam 1995) 68.

²⁴⁴ A. Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern* (Amsterdam 1976) 118.

²⁴⁵ A. Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern*, 118.

Zodra het Zuiden van Nederland bevrijd was knoopte Frits Philips, die in Eindhoven was achtergebleven, het contact aan met de Morele Herbewapening. Al in december 1944 was Philips naar een afdeling van zijn bedrijf in Zwitserland gereisd. In Zürich ontmoette hij mensen van de Morele Herbewapening, waaronder ene ‘Alfred Garrard’. Deze organiseerde voor de Morele Herbewapening weekends met figuren uit de industrie, en Philips schreef naar Buchman dat zijn bedrijfsleiders in Zwitserland er erg enthousiast van waren geworden.²⁴⁶ Het lijkt er op dat Philips hier in zijn brief ene dr. A. Carrard bedoelde. Deze Carrard was immers een Zwitserse ‘psychotechnoloog’ die actief was bij de Morele Herbewapening en een verhandeling over management had geschreven dat Philips al in 1943 had laten vertalen.²⁴⁷ Later zouden bedrijfstrainingen in de Hoogovens gebaseerd worden op deze ‘psychotechnologie’ van de Morele Herbewapening, waarover later meer.²⁴⁸

Terwijl de Duitsers nog aan het terugtrekken waren schreef Philips naar Buchman dat er al een ‘ideeënstrijd’ gaande was, waarbij de Morele Herbewapening volgens hem ‘precies is wat we nodig hebben.’²⁴⁹ In Nederland hing met hooggespannen verwachting tegen het einde van de oorlog ‘de Vernieuwing’ in de lucht, de politieke doorbraak die geforceerd zou moeten worden waardoor alle vooroorlogse verzuiling opgeheven zou worden. Al vanaf 1943 werd er in de verzetspers hardop nagedacht over hoe het bevrijde Nederland eruit moest gaan zien, en ‘de geest van Sint-Michielsgestel’, refererend naar de door de Duitsers gegijzelde Nederlandse elite in het kasteel, stond voor een vernieuwing van de vooroorlogse verzuiling en van de politieke problemen van het Interbellum.²⁵⁰ In het bevrijde Zuiden speelde het politieke conflict zich zelfs voornamelijk af tussen voor- en tegenstanders van deze ‘Vernieuwing’.²⁵¹

Philips was één van die partijen en was het met dat vernieuwingsstreven geheel niet eens. ‘Iedereen in dit land praat over de “Vernieuwing”’, schreef Philips naar Buchman. ‘De meesten interpreteren dit als: ik wil alles veranderen wat ik niet goed vindt, maar zij moeten dát veranderen dat God niet goed vindt!’²⁵² De Morele Herbewapening kon

---

²⁴⁶ Ongedateerde brief, vermoedelijk rond December 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C*

²⁴⁷ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 188.

²⁴⁸ *Ibid.*, 188.

²⁴⁹ Ongedateerde brief, vermoedelijk rond December 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁵⁰ P. de Rooy, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949’, R. Aerts, H. de Liagre Böhl e.a. ed., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-260, 241.

²⁵¹ L.de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945*. Deel 10a – Het laatste jaar (2e band) (Den Haag 1980) p. 731.

²⁵² Ongedateerde brief, vermoedelijk rond December 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

Philips een handje helpen in deze ideeënstrijd en Philips vroeg aan Frank Buchman of hij ervoor kon zorgen dat een kopie van het toneelstuk ‘The Forgotten Factor’ van de Morele Herbewapening hem zou bereiken. Dat was volgens Philips ‘erg nodig’.²⁵³

De Amerikaanse organisatie leverde tijdens de bevrijding een infrastructuur om het ‘ideologische vacuüm’ dat werd ervaren op te vullen met een verhaal waarin de industrie als hoeder van de samenleving werd geschetst. Die infrastructuur bestond uit boeken, flyers en culturele producties en was al vanaf het begin geworteld in oorlogsretoriek, door het verleden in de Amerikaanse oorlogsindustrie. Philips wachtte dus niet op de politiek, maar startte al eind 1944 met een grondige ‘ideologisering’ van zijn personeel ter voorbereiding op het machtsvacuüm, met de Morele Herbewapening aan zijn zijde.

Al vroeg tijdens de bevrijding werd door Philips op grote schaal ideeën van de Morele Herbewapening verspreid. Samen met zijn schoonbroer Frans Otten,²⁵⁴ de president-directeur van Philips, zorgde Frits Philips ervoor dat een boekje 200.000 maal gedrukt werd.²⁵⁵ Dat boekje was *Nederland Zal Herrijzen*, uitgegeven in Eindhoven rond Kerstmis 1944.²⁵⁶ Het boekje beschreef met scherpe oorlogstaal hoe de nationale wederopbouw vormgegeven kon worden door nationale eensgezindheid. ‘Het front loopt dwars door elk gezin, elk gezin, elk bureau,’ stond er dikgedrukt in.²⁵⁷

Het boekje was in feite een exacte kopie van het in het vorige hoofdstuk besproken werk van de Morele Herbewapening *You Can Defend America*. De ‘drie verdedigingslijnes’ tegen de ‘vijfde kolonnes’ die in het boekje besproken werden waren dezelfde drie ‘verdedigingslijnes’ die de Amerikaanse arbeiders in de oorlogsindustrie drie jaar eerder voorgeschoteld kregen, alleen waren zij nu in het oranje geschreven: ‘gezonde gezinnen, samenwerking in de industrie’ en een ‘eensgezind volk.’²⁵⁸ Philips organiseerde

---

²⁵³ Ongedateerde brief, vermoedelijk rond December 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁵⁴ Frans Otten gaf twee jaar later een persconferentie in Den Haag in het Hotel Des Indes, waar hij uit de doeken deed waarom hij betrokken was bij de Morele Herbewapening: „For a better Holland” IR. OTTEN BEGINT KRUISTOCHT VOOR MORELE HERBEWAPENING”. ”Trouw”. Onbekend, 13-10-1947. Geraadpleegd op Delpher op 17-07-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010871267:mpeg21:a0085>

²⁵⁵ Dat getal kan uiteraard overdreven zijn, hoewel Frits Philips vaker hecht betrokken was bij het uitgeven van werken van de Morele Herbewapening, zie bijvoorbeeld het werk van genoemde Carrard. Ongedateerde brief uit (mei?)1945, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C*

²⁵⁶ F. J. Philips ed., *Nederland Zal Herrijzen* (Eindhoven 1944), zie

http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:EVDO02:NIOD05_8249

Dat bevestigt ook Buchman. Philips had het boekje namelijk Buchman toegestuurd, in: Buchman naar Frits Philips, 1 februari 1945, *Box 69, Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C*

²⁵⁷ F. J. Philips ed., *Nederland Zal Herrijzen* (Eindhoven 1944), zie

http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:EVDO02:NIOD05_8249

²⁵⁸ F. J. Philips ed., *Nederland Zal Herrijzen* (Eindhoven 1944), geen paginanummers.

Het is merkwaardig dat Ad Teulings in zijn uitgebreide werk over Philips het werkje lijkt te behandelen, maar geen voetnoten heeft geplaatst. Teulings noemt zelfs ergens de term ‘morele herbewapening’, maar leek er niet van op de hoogte dat dit niet slechts een uitspraak was, maar een wereldwijde organisatie, zie: A. Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern* (Amsterdam 1976) 128.

samen met zijn schoonbroer Frans Otten drie bijeenkomsten waar elk driehonderd personeelsleden van Philips aanwezig waren waar hen het voorgenoemde boekje werd aanbevolen.²⁵⁹ Voor het geval dat de personeelsleden de boodschap daar niet direct ter harte namen kregen alle 17.000 medewerkers van het Philips concern in Eindhoven het boekje ook nog thuisgestuurd: ‘It certainly might help, a thing like that’, berichtte Philips aan Buchman.²⁶⁰

Frits Philips schreef Buchman eveneens wat voorstellen om het boek *Ideeën hebben benen* van de Morele Herbewapening zo breed mogelijk te verspreiden.²⁶¹ Dat boekje was, in tegenstelling tot *Nederland Zal Herrijzen*, veel explicieter in haar anticommunisme. Het boekje werd in jaren veertig door de Morele Herbewapening uitgegeven in Engeland, de V.S., Noorwegen, Zweden, Denemarken, Finland, Griekenland, Zwitserland, Canada, Australië, India en Zuid-Afrika, en beschreef de ‘ideeënstrijd tegen het communisme’ en waarom er een ‘morele herbewapening’ nodig was.²⁶² ‘De militante materialisten’ (de communisten), aldus Peter Howard in het boekje, zouden in deze oorlog der ideeën proberen de ‘Amerikaans-Engelse eenheid te breken’ en de werknemers tegen de ‘baas’ op proberen te zetten om zo ‘volkeren te splijten.’²⁶³

Niet alleen werd via de Morele Herbewapening dus opgeroepen tot een samenwerking in de industrie, iedere tegenstelling tussen ‘chef’ en ‘werknemer’ werd zelfs als rechtstreekse communistische agitatie afgebeeld. Dat was een boodschap die in de ontluikende Koude Oorlog door de industrie goed gebruikt kon worden. In zekere zin had de Nederlandse grootindustrie er baat bij de Koude Oorlog retoriek te verspreiden: als het verstoren van de arbeidsproductiviteit als een communistisch complot afgeschilderd kon worden,²⁶⁴ lag de weg open naar een vlekkeloos ondernemersparadijs.

Het lijkt er dan ook op dat het discours van de Morele Herbewapening voor Philips een soort verzekering was tegen sociale onrust. Philips voorzag op 2 augustus 1945 in een brief naar Buchman dat ‘de problemen tussen management en arbeid’ alle andere problemen overschaduwden.²⁶⁵ De ‘oplossing’ van de Morele Herbewapening was snel nodig ‘voordat het te laat’ zou zijn, schreef hij.²⁶⁶ Het stellen dat alle problemen werkelijk

---

²⁵⁹ Ongedateerde brief, vermoedelijk rond December 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁶⁰ Ongedateerde brief, vermoedelijk rond December 1944, Frits Philips naar Frank Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁶¹ Frits Philips naar Frank Buchman 5 juli 1945, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁶² P. Howard, *Ideeën hebben benen. Een ideologie voor de democratie, die- strijdend op een wereldfront- de toekomst kan redden* (Leiden 1948) p. 15.

²⁶³ P. Howard, *Ideeën hebben benen*, 101.

²⁶⁴ P. Howard, *Ideeën hebben benen*, 101.

²⁶⁵ 2 Augustus 1945: Telegram F. Philips naar Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁶⁶ 2 Augustus 1945: Telegram F. Philips naar Buchman, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

terug te leiden waren naar de tegenstelling arbeid-management was een manier om de daadwerkelijke problemen af te schilderen als door communistische sympathieën geïnspireerde misleiding. Er waren namelijk tal van andere zaken aan de hand die niet slechts naar deze tegenstelling terug te leiden waren. Op 16 en 17 november 1945 brak er bijvoorbeeld een algemene staking uit bij Philips vanwege de honger onder de arbeiders en op 21 november was er wederom een protestmars voor meer eten.²⁶⁷ In maart '46 brak er een opstand uit omdat de aanvoer van kolen beter gestroomlijnd was dan het aanleveren van voedsel, terwijl er nog steeds honger geleden werd.²⁶⁸ Een jaar later schreef Philips desalniettemin in een voor Amerika bestemd boekje met de Morele Herbewapening-achtige titel *Teamwork in Industry* dat er van stakingen in Nederland geen sprake was.²⁶⁹

Met het aanbreken van de Koude Oorlog rond 1947 veranderde het karakter van Morele Herbewapening in Nederland en werd het anticommunistischer van karakter. Arbeidsproductiviteit en eensgezindheid in de industrie waren nu niet meer slechts belangrijk voor de bevrijding en de wederopbouw, maar voor het beschermen van de nationale welvaart tegen communistische sabotage.

De verspreiding van de Morele Herbewapening begon dus in Nederland bij een industriële elite die zich voorbereidde op een eventueel machtsvacuüm bij de bevrijding. De verspreiding van een boodschap over een naoorlogse 'consensus in de industrie' had dus aantoonbare historische wortels in zowel de ervaring van de Amerikaanse oorlogsindustrie als het machtsvacuüm van de Bevrijding in Zuiden van Nederland. Via het kopiëren van een succesformule uit Amerika, waar de Morele Herbewapening de infrastructuur voor leverde, probeerde Philips de arbeiders in Eindhoven aan zijn fabriek te binden. 'Political Transfer', het kopiëren van politieke tradities uit een ander land en het verspreiden daarvan in een ander land, gebeurde hier dus door een bedrijfsleider die zich in een politieke context begon te bewegen.²⁷⁰ Het toont het internationale karakter van de geopolitieke context waaraan het creëren van 'consensus in de industrie' vanaf het begin onderhevig was.

Na de oorlog veranderde de inzet: consensus in de industrie moest nu gewonnen worden omwille van de strijd tegen het communisme. Dat zal in de laatste paragraaf concreter behandeld worden. Eerst zal stapsgewijs gekeken worden naar hoe de boodschap van de Morele Herbewapening in de Nederlandse samenleving werd verspreid, door te

---

²⁶⁷ A. Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern* (Amsterdam 1976) 126.

²⁶⁸ A. Teulings, *Philips*, 126.

²⁶⁹ A. Teulings, *Philips*, 127.

²⁷⁰ H. te Velde 'Political Transfer: An Introduction', *European Review of History: Revue europeenne d'histoire*, 12:2 (2005), 205-221, 217.

kijken naar de politiek, de cultuur en de industrie. Hoe verspreidde de Morele Herbewapening haar boodschap in de Nederlandse politiek?

3.2 Morele Herbewapening en de Nederlandse politiek

Op 27 maart 1952 vond er vlakbij Paleis Soestdijk een chique lunch plaats, georganiseerd in het Hotel de Hoge Vuursche in Baarn. Aan tafel zaten twee notabele landsbestuurders, Prins Bernhard (1911-2004) en minister-president Willem Drees (1886-1988), die samen met zijn vrouw Catharina (1888-1974) de lunch bezocht. Andere vertegenwoordigers van de Nederlandse elite waren ook ter plekke, waaronder Frans den Hollander (1893-1982), directeur van de Nederlandse Spoorwegen van 1947-1958; Marga Klompé (1912-1986), de eerste vrouwelijke minister van Nederland; Hendrik van den Broek (1901-1959), de directeur van de Radio Nederland Wereldomroep en politicus Johan Linthorst Homan (1903-1986), die later benoemd zou worden tot directeur van de afdeling Buitenlandse Economische Betrekkingen van Economische Zaken en een belangrijke rol zou spelen in de beginjaren van de EGKS.²⁷¹ Allen waren zij aanwezig op uitnodiging van Frits Philips (1905-2005), directeur van het elektronicaconcern Philips. Wat Drees en de andere aanwezigen niet wisten, was dat er voor iedere uitgenodigde gast tweemaal zoveel ‘teamleden’²⁷² van de groep Morele Herbewapening aan tafel zaten, drieëntwintig in totaal.²⁷³

De Duitse en Franse ‘teamleden’ van de Morele Herbewapening hadden de nacht tevoren bij de familie Philips overnacht om de strategie van de volgende dag nog een keer goed door te nemen.²⁷⁴ Eén daarvan was de Duitse ex-communist Paul Kurowski, die doorgewinterde Morele Herbewapenaar die vaker opgevoerd werd als één van de grootste succesverhalen van de groep.²⁷⁵ De kamer bestond uit vijf ronde tafels met ieder zeven personen en mevrouw Philips zorgde er voor dat zij persoonlijk naast Willem Drees kwam te zitten. “The conversation was easy,” schreef ze achteraf naar Buchman, “full of laughter and everyone was intensely interested.” Maar dit alles mocht geenszins in de openbaarheid komen: “of course, there must be *no* publicity what so ever about these events”, beëindigde Sylvia Philips haar brief.²⁷⁶ Het etentje was de zoveelste poging van de familie Philips om de Nederlandse politieke elite te winnen voor de Morele

---

²⁷¹ Brief Sylvia Philips aan Frank Buchman, Eindhoven (3 april 1952) in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁷² In de briefwisseling duidt Sylvia Philips de delegatie van de Morele Herbewapening constant aan als ‘team’. Bovendien schreef ze dat ze ervanuit ging dat de gasten hiervan niet op de hoogte waren.

²⁷³ Brief Sylvia Philips aan Frank Buchman, Eindhoven (3 april 1952) in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁷⁴ Brief Sylvia Philips aan Frank Buchman, Eindhoven (3 april 1952) in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁷⁵ P. Howard, *De Wereld Herbouwd*, 11.

²⁷⁶ Brief Sylvia Philips aan Frank Buchman, Eindhoven (3 april 1952) in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

Herbewapening.

Daarmee is het etentje karakteriserend voor de werkwijze van de Morele Herbewapening in de Nederlandse politiek. Hoewel de Nederlandse regeringen onder Willem Drees (1948-1958) officieel haar afstand hielden tot de Morele Herbewapening, probeerde de familie Philips en de Morele Herbewapening vaak via etentjes en bezoeken de Nederlandse politiek te beïnvloeden en te winnen voor de boodschap van de Amerikaanse organisatie.

De boodschap van de Morele Herbewapening wat betreft de arbeidsproductiviteit sloot aan bij de koers van de rooms-rode kabinetten van Willem Drees (1948-1958). Binnen deze context genoot de organisatie aanvankelijk het enthousiasme van zowel de vakbonden als enkele ministers, zoals nu zal worden getoond. De overheid nam de taak op zich de economische groei te stimuleren door de productie actief te steunen en de lonen werden bewust in toom gehouden door de geleide loonpolitiek om de productie- en exportgroei een steun in de rug te geven.²⁷⁷ Zo kreeg Nederland haar eigen minister voor productiviteit. Guus Albrechts was voor de KVP in het eerste kabinet van Drees (1951-1952) verantwoordelijk voor het beleid omtrent de productiviteitsstijgingen in de Nederlandse industrie. Dezelfde Albrechts zou als oud-minister in 1953 een conferentie van de Morele Herbewapening in Caux bijwonen, een teken dat de contacten tussen de

MORELE HERBEWAPENING

Oud-minister prof. dr. A. H. M. Albrechts heeft dezer dagen de Wereldconferentie voor Morele Herbewapening te Caux sur Montreux bijgewoond, waar hij onder meer vooraanstaande figuren uit Azië, Afrika en Amerika ontmoette. Men ziet hem in gesprek met Nana Wiase Akenten II, vorst van Ashanti (Goudkust).

Morele Herbewapening en de Nederlandse politiek warm waren.²⁷⁸

Krantenknipsel uit De Tijd: Godsdienstig-staatkundig dagblad (01-10-1953).²⁷⁹

²⁷⁷ K. Schuyt, E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective*, 38.

²⁷⁸ "MORELE HERBEWAPENING". "De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad". 's-Hertogenbosch, 01-10-1953. Geraadpleegd op Delpher op 16-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011202800:mpeg21:ao159>

²⁷⁹ "MORELE HERBEWAPENING". "De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad". 's-Hertogenbosch, 01-10-1953. Geraadpleegd op Delpher op 16-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011202800:mpeg21:ao159>

Contacten met Philips kunnen hier een rol hebben gespeeld. Albrechts steunde de familie Philips namelijk actief bij het aanknopen van internationaal contact. Albrechts, tevens secretaris van de Katholieke werkgeversvereniging, had toen hij nog minister van arbeidsproductiviteit was, ervoor gezorgd dat de familie Philips in 1951 bij ene 'R'. op speciale audiëntie kon komen in Rome.²⁸⁰ Daar had Philips in de 5 minuten die zij apart konden spreken de noodzaak van samenwerking besproken tussen de katholieke en protestantse vakbonden, en geopperd dat 'wij, de industriëlen', een speciale taak hadden. Er werd gesproken over 'management' dat de totale ineenstorting van het 'private bedrijfsleven' kon voorkomen.²⁸¹ Na afloop had 'the old gentleman' hen gezegend, wat doet vermoeden dat het hier wellicht om de Paus ging.²⁸²

Ook minister Dolf Joekes, minister van Sociale Zaken van 1948-1952, was positief over de Morele Herbewapening, evenals enige mensen uit de vakbondswereld die met hem in 1949 naar Caux waren getrokken. In 1949 waren er, samen met minister Joekes, meerdere mensen uit de Nederlandse vakbondswereld bij de Morele Herbewapening in Caux geweest: secretaris van het Nederlands Verbond Vakverenigingen A.D. Vermeulen; leden van de Rooms-katholieke vakbond; de protestantse vakbond; de Kamer van Koophandel; de voorzitter van de Vakbond voor Werkers in de Voedselindustrie, F. C. Schrauwen; een bestuurder van de Protestantse Metaalwerkers Unie, H. Elgeti; en de penningmeester van Centrale Bond van Werknemers in het Transportbedrijf.²⁸³ Volgens een ANP radiobulletin uit 1949 was minister Dolf Joekes enthousiast geworden en zei hij in Caux dat 'de Morele Herbewapening een kracht is die mensen op hoog niveau verenigt', een 'verenigingszin' die ook in de politiek en de economische betrekkingen toegepast zou moeten worden.²⁸⁴

Evert Kupers, voorzitter van de Stichting van de Arbeid en van het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen tot 1949, beiden organisaties die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het naoorlogse Nederlandse overlegmodel, was in die vroege jaren na de oorlog ook positief over de Morele Herbewapening. Hij verzorgde in 1950 een lang en lovend voorwoord in een publicatie van de Morele Herbewapening

---

²⁸⁰ Brief en Telegram Sylvia en Frits Philips aan Frank Buchman, Rome, 19 maart 1951, in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁸¹ Brief en Telegram Sylvia en Frits Philips aan Frank Buchman, Rome, 19 maart 1951 in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁸² Brief en Telegram Sylvia en Frits Philips aan Frank Buchman, Rome, 19 maart 1951 in: *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

²⁸³ Hoewel het werk in 1950 verscheen waarin dit vermeld werd, vond de conferentie vermoedelijk in 1949 plaats. Drees stuurde minister van Sociale Zaken Joekes namelijk in 1949 naar Caux. *World Labour and Caux. Speeches and Statements by Trade Union and Socialist Leaders at the Moral Re-Armament Assembly Caux, Switzerland* (1950).

²⁸⁴ "ANP Nieuwsbericht". 12-06-1949, 3. Geraadpleegd op Delpher op 29-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=anp:1949:06:12:3>

genaamd *World Labour and Caux*.²⁸⁵

In hoeverre Philips hier een rol speelde is niet te zeggen. Wel is duidelijk dat de familie Philips de Stichting van de Arbeid zag als ingang voor de Morele Herbewapening. Als vertegenwoordiger van zijn immense bedrijf was Frits Philips hecht betrokken bij de wederopbouw van Nederland en de industrialisatiepolitiek. Werkgevers en werknemersorganisaties organiseerden zich na de oorlog volop, waarmee een begin werd gemaakt van het poldermodel en Frits Philips zat in allerlei overleggroepjes, waaronder het Centraal Sociaal Werkgeversverbond.²⁸⁶ In 1952 kreeg Philips wekelijks de kans mr. Stikker te spreken, de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken. Stikker had een grote rol gespeeld in het vormgeven van de Stichting van de Arbeid in 1945,²⁸⁷ één van de Nederlandse organisaties die in het leven waren geroepen om de Nederlandse werkgevers en –nemers relaties te bevorderen. De vrouw van Philips informeerde de Morele Herbewapening trots over deze ontwikkeling, zij schreef dat het contact tussen haar man en Stikker een prachtige kans voor de Morele Herbewapening was.²⁸⁸

Op het eerste gezicht lijken de ‘lijntjes’ van de Morele Herbewapening naar de Nederlandse politiek verder relatief onbelangrijk te zijn geweest. In de Tweede Kamer waren slechts de Delftse burgemeester Dirk De Loor²⁸⁹ actief bij de Morele Herbewapening en de christelijke politicus Jan Schmal. De politicus Jan Schmal van de Christelijk-Historische Unie, die van 1945 tot 1963 in de Tweede Kamer zat, riep in 1952 minister Zijlstra opgeroepen zijn mening over de Morele Herbewapening te herzien. Zijlstra had namelijk geopperd dat ‘Caux’ geen zaak voor de regering was.²⁹⁰

Merkwaardig is wel de oprichting van pacifistische Socialistische Unie, opgericht in 1950. De oprichter, Carlos Pronk (1905-1980), was vanaf 1951 geïnspireerd door de Morele Herbewapening,²⁹¹ en ging vanaf 1952 regelmatig mee naar conferenties en bijeenkomsten.²⁹² De banden tussen deze partij en de Amerikaanse organisatie zullen voor

---

²⁸⁵ Voorwoord Evert Kupers in: *World Labour and Caux. Speeches and Statements by Trade Union and Socialist Leaders at the Moral Re-Armament Assembly Caux, Switzerland* (1950).

²⁸⁶ M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de Naoorlogse Reconstructie van het Liberalisme in Nederland*, 264.

²⁸⁷ M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de Naoorlogse Reconstructie van het Liberalisme in Nederland*, 259.

²⁸⁸ Brief Philips aan Buchman, Saturday april 5 1952. Box 69, *Moral Re-Armament Records*.

²⁸⁹ Brief W. Drees aan De Loor, 15 november 1955, *Nationaal Archief, Archief W. Drees* (1186-1988) *Inv. Nr.* 986. C. 22540, *toegang*: 2.21.286.

²⁹⁰ Vaststelling Hoofdstuk X (Dept. Econ. Zaken), Rijksbegr. Dienstjaar 1953, 23^e vergadering, 3227, in: *Handelingen Tweede Kamer 1952-1953 04 december 1952*, p. 19.

²⁹¹ Digitaal Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken BVD, ‘19 mei 1956, L. Eindhoven aan Minister van Binnenlandse Zaken. No. 340805, Betr. Het bestand tussen de C.P.N. en de Soc. Unie’ op:

<http://www.inlichtingendiensten.nl/ambtsberichten/340805.pdf>

²⁹² “Eerste Aziatische conferentie voor Morele Herbewapening”. “Nieuwsblad van het Noorden”. Groningen, 17-10-1952. Geraadpleegd op 14-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010676993:mpeg21:a0021>;

“Bijeenkomst morele herbewapening”. “Algemeen Handelsblad”. Onbekend, 17-05-1952. Geraadpleegd op 14-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCor:000088231:mpeg21:a0026>

vervolgonderzoek nader onderzocht moeten worden. De partij behaalde nooit veel succes. Het is des te merkwaardiger dat er in 1981 in Rotterdam een nog nader te onderzoeken instituut opgericht werd dat het 'Links Europa Interfact, Carlos Pronk Institute for Socialist Peace and Development' heette.²⁹³ Daar was kennelijk zelfs een vertakking van in Duitsland.²⁹⁴ Van de organisatie noch het blad is tegenwoordig nog iets bekend. Dat roept vragen op, omdat het bekend is dat er in de jaren vijftig linkse anticommunistische maandbladen waren uitgegeven via geheime operaties van de CIA, zoals *Prewes* in Frankrijk en *Encounter* in Engeland.²⁹⁵

Officieel bleef de regering afstand bewaren tot de Morele Herbewapening. Terwijl de Korea-Oorlog uitbrak (1950) was Nederland voor de tweede keer lid van de VN Veiligheidsraad (1951-1952). Dat leidde tot een debat in de Tweede Kamer, omdat Nederland volgens enkele onbekende leden te snel haar troepen naar Korea had gestuurd. 'Caux' stond in dit debat voor enkele onbekende leden symbool voor de mogelijkheid het blokdenken van de Koude Oorlog te omzeilen en 'tenminste met elkaar te praten'.²⁹⁶ In de rijksbegroting van 1951, opgesteld door Willem Drees en minister van Financiën Piet Liefstinck, stelde de regering hoe dan ook dat hoewel er sprake is van 'waardering' voor de gevarieerde mogelijkheden voor 'internationale samenwerking', het platform voor internationaal overleg de Verenigde Naties zijn, niet de Morele Herbewapening.²⁹⁷ Ook later, toen in 1955 Drees door de Delftse burgemeester De Loor gevraagd werd of de Nederlandse regering niet de internationale missie van de Morele Herbewapening kon ontvangen, beantwoordde Willem Drees dat dat niet gebruikelijk was.²⁹⁸

Maar onofficieel was het contact tussen Willem Drees en de Morele Herbewapening een stuk intensiever, hoewel Drees consequent alle uitnodigingen voor de conferenties afwees. De eerste uitnodigingen van de Morele Herbewapening aan Drees om de conferenties in Caux bij te wonen stammen uit 1947. Het lijkt erop dat Drees toen al bekend was met de toneelvoorstellingen van Morele Herbewapening, omdat een burgemeester uit Michigan, George W. Welsh, Drees in 1947 bedankte voor zijn steunbetuiging voor een eerste vertoning van een toneelstuk van Morele Herbewapening

---

²⁹³ International Foundation European Left, Links Europa Interfact. A quarterly journal of the Carlos Pronk-Institute for Socialist Peace and Development Policy, (Rotterdam 1981).

²⁹⁴ 'Links Europa vereenigt mit Le interfact, europ. sozialist. Zeitung; e. Zweimonatsschr.; hervorgegangen aus Europress, ESZ u. Le interfact, d. Journal d. Carlos-Pronk-Inst. für Sozialist. Friedens- & Entwicklungspolitik' (Frankfurt 1983).

²⁹⁵ G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture*, 125.

²⁹⁶ Kamerstuk Tweede Kamer 1950-1951 kamerstuknummer 1900 I ondernummer 4, *Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951* (Huis der Koningin)

²⁹⁷ Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, *Kamerstuk Tweede Kamer 1950-1951 kamerstuknummer 1900 I ondernummer 5*, *Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951*, p.1.

²⁹⁸ Brief W. Drees aan De Loor 15 november 1955, *Nationaal Archief, Archief W. Drees (1886-1988) Inv. Nr. 986. C. 22540*, toegang: 2.21.286,

in Michigan.²⁹⁹ Drees bedankte stevast bescheiden voor zijn uitnodigingen. Hij meende dat hij niet de aangewezen persoon zou zijn om te spreken bij een trainingscentrum van Morele Herbewapening, hoewel hij toegaf ‘zeer geïnspireerd te zijn’ door de ‘bezieling die de beweging van de Morele Herbewapening doordringt.’³⁰⁰

Drees werd regelmatig benaderd voor de Morele Herbewapening door de familie Philips.³⁰¹ Op 27 oktober 1948 zou er een vertoning van een toneelstuk van de Morele Herbewapening verschijnen in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag, waarvoor Frits Philips Willem Drees en zijn vrouw vijf dagen van tevoren uitnodigde. ‘Ik ben ervan overtuigd’, schreef Frits Philips aan Drees, ‘dat dit succes in Holland ook groot zal zijn. Ook onze jeugd heeft een concrete ideologie wel bijzonder nodig.’³⁰² In 1949 werd Drees wederom door Philips uitgenodigd om een nieuwe conferentie in Caux bij te wonen. Philips wees erop dat er belangrijke Duitse ministers aanwezig zullen zijn, en dat ‘alleen wanneer een positieve ideologie de mensen pakt, kan worden verwacht dat de tegenstellingen overbrugd worden.’³⁰³ Die persoonlijke aanpak blijkt te hebben gewerkt, althans gedeeltelijk, want op die uitnodiging had Drees zijn minister van Sociale Zaken Dolf Joekes naar Caux gestuurd, die reeds richting Genève zou gaan voor de Internationale Arbeidsconferentie.³⁰⁴

Ook bij Drees thuis kwam de Morele Herbewapening over de vloer. In april 1952 was Frits Philips samen met twee anderen van de Morele Herbewapening, de bekende Franse verzetsheldin Iréne Laure die een grote rol zou spelen binnen de Morele Herbewapening, en haar man, bij Willem Drees en zijn vrouw thuis op de koffie geweest. ‘Ik vrees dat in Frankrijk over het algemeen ook de socialistische minister-president heel anders woont!’, grapte Philips over Drees’ bescheiden woning in een later gestuurde brief. De brief was gericht aan de vrouw van Drees, wat doet vermoeden dat gedacht werd dat zij misschien makkelijker te beïnvloeden was dan Willem Drees. Er werd een tijdschrift van de Morele Herbewapening toegezonden, ‘met een tekst die Drees misschien interesseren zal’, naar aanleiding van een gesprek dat zij aan tafel gehad hadden over Carlos Pronk, oprichter van de Socialistische Unie.³⁰⁵

---

²⁹⁹ Brief George W. Welsh aan W. Drees, 12 Mei 1947, *Archief W. Drees*.

³⁰⁰ Brief W. Drees aan G. W. Welsh, 14 sept, 1948, *Archief W. Drees*.

³⁰¹ De band tussen Philips en Drees wordt merkwaardig genoeg in geen van de bekende biografieën behandeld, en Drees besteedde er ook geen aandacht aan in zijn memoires. Zie: H. Daalder, N. Cramer ed., *Willem Drees* (Houten 1988); H. Daalder, *Het Socialisme van Willem Drees* (Amsterdam 2000); W. Drees, H. Daalders, *Gedreven en Behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Uitgeverij Balans 2003); H. Daalder, J. Goemers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Uitgeverij Balans 2014); W. Drees, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962).

³⁰² Brief F. Philips aan W. Drees, 22 oktober 1948, *Archief W. Drees*.

³⁰³ Brief F. Philips aan W. Drees, 12 mei 1949, *Archief W. Drees*.

³⁰⁴ Brief W. Drees aan F. Philips, 19 mei 1949, *Archief W. Drees*.

³⁰⁵ Brief F. Philips aan Mw. Drees, Eindhoven 4 april 1952, *Archief W.*

Willem Drees behield echter zijn reserves. In 1958 schreef hij naar burgemeester De Loor dat hij dan wel geen bedenkingen heeft bij de beginselen van de Morele Herbewapening, maar wel bij de ‘gevolgde methodes van propaganda.’³⁰⁶ De nieuwsdienst van de organisatie citeerde volgens Drees met ongepaste ‘grote voldoening’ dat De Telegraaf ‘verrukt is’ over de Morele Herbewapening. ‘De Telegraaf!’, schreef Drees snerend, ‘zelf een leugen- en lasterblad van de ergste soort!’³⁰⁷ Toch las Willem Drees nog steeds de Nieuwsdienst van de Morele Herbewapening en heeft hij in 1960 nog de zoon van Mahatma Gandhi, Rajmohan Gandhi, ontmoet toen deze met een gevolg van de Morele Herbewapening in Den Haag was. Drees was aanwezig bij een filmvertoning van de organisatie.³⁰⁸

Enkele opfiguren uit de Nederlandse politiek waren dus positief over de Morele Herbewapening of in ieder geval bekend met de organisatie en de conferenties in Zwitserland. Toch ontstond er ook kritiek vanuit de hoek waar de Morele Herbewapening zich juist op meende te richten. Op het moment dat de bemoeienis van de Morele Herbewapening in de Nederlandse industrie merkbaar werd, uitte de algemeen secretaris van het Internationale Verbond van Vrije Vakverenigingen, Jacob Oldenbroek, in 1953 kritiek op de Morele Herbewapening. Er werd onder andere kritiek geuit op het feit dat de Morele Herbewapening nog nooit zijn financiële huishouding openbaar had gemaakt.³⁰⁹ Oldenbroek verklaarde in de Trouw van 1953 dat zijn organisatie er bezwaar maakte tegen de rol die de Morele Herbewapening op zich nam. ‘De Morele Herbewapening dient zich niet te gedragen als een opperste hof voor industriële betrekkingen’.³¹⁰

De bemoeizucht van de Amerikaanse organisatie was ook de Nederlandse communisten al opgevallen. Dat is niet verwonderlijk, gezien het expliciete anticommunisme van de Morele Herbewapening. De communistische partijkrant de Waarheid schreef al in de vroege jaren vijftig kritisch over de Socialistische Unie, waarvan de oprichter Carlos Pronk Moreel Herbewapenaar was. De Socialistische Unie zou ‘in dienst van de Amerikanen’ staan en Carlos Pronk zou vrienden van de ‘grootkapitalisten’

---

³⁰⁶ Brief W. Drees aan De Loor 27 juni 1958, Archief W. Drees.

³⁰⁷ Brief W. Drees aan De Loor, 27 juni 1958, *Archief W. Drees*.

³⁰⁸ Brief van Rajmohan Gandhi aan Drees vanuit Caux, 15 juli 1960, *Archief W. Drees*.

³⁰⁹ “Oldenbroek vermaant de Morele Herbewapening”. ”Trouw”. Onbekend, 21-10-1953. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010820569:mpeg21:a0127>

³¹⁰ “OLDENBROEK VERMAANT DE MORELE HERBEWAPENING”. ”Trouw”. Onbekend, 21-10-1953. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010820569:mpeg21:a0127>

zijn, oftewel Philips.³¹¹

Het wantrouwen van de communisten tegenover de Morele Herbewapening zal ook aangewakkerd zijn door de manier waarop de organisatie kennelijk aan een behoefte voorzag in militaire kringen om de Koude Oorlog in de industrie te winnen. Eén voorbeeld is de gezaghebbende Nederlandse generaal Hendrik Johan Kruls. Tijdens en kort na de bevrijding was vanuit de regering in Londen het Militair Gezag (1944-1946) opgericht, dat het machtsvacuüm in Nederland moest voorkomen. Veel van de personen in deze kring waren afkomstig uit de bedrijfskringen van Philips.³¹² Hendrik Johan Kruls, die aan het hoofd had gestaan van het Militair Gezag,³¹³ en dus Philips gekend moet hebben, schreef in 1952 het boek *Vrede of Oorlog? De wereld, West-Europa en de Benelux onder de dreiging van onze tijd*, nota bene met een voorwoord van Prins Bernhard. Daarin beschreef hij de noodzaak voor psychologische oorlogsvoering om ‘al die opofferingsgezindheid bij elkaar te brengen.’ De Morele Herbewapening zag hij als het noodzakelijke antwoord dat ‘het Westen naast zijn militaire een ideologische paraatheid [kon] verschaffen’ in de ‘oorlog der ideeën.’ De Morele Herbewapening gaf volgens Kruls ‘een nieuw inzicht in de noodzaak om de Koude Oorlog te winnen in de havens, fabrieken, mijnen en op andere delen van het thuisfront’ en voor het ‘bijleggen van geschillen en het scheppen van sterke persoonlijke banden op een nieuwe ideologische grondslag’.³¹⁴ Weer blijkt dat de Koude Oorlog dus volgens sommigen werd beslist in de industrie, waarbij het ‘bijleggen van geschillen’ munitie was in de strijd tegen het communisme.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat de Nederlandse politieke elite via de familie Philips voortdurend benaderd werd voor de Morele Herbewapening. Het doel van de familie Philips was om ‘de ideologie’ over te brengen,³¹⁵ wat zich misschien laat vertalen als een poging de politieke elite te overtuigen van de noodzaak de ‘consensus’ in de industrie te politiseren. Juist de vakbonden uitten immers ook kritiek op de Morele Herbewapening. Hoewel de Nederlandse regering officieel haar afstand tot de Morele Herbewapening behield, sloot de boodschap van de Morele Herbewapening aan bij de nadruk van de Nederlandse politiek op de wederopbouw en de arbeidsproductiviteit. Daardoor waren er verschillende informele contacten mogelijk tussen de Nederlandse politiek en de Morele Herbewapening, vaak gefaciliteerd door de familie Philips. De

---

³¹¹ ”De waarheid”. Amsterdam, 22-03-1952, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010368778:mpeg21:p005>

³¹² A. Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern* (Amsterdam 1976) 122, 124.

³¹³ D.C.L. Schoonoord, *Het ‘Circus Kruls’. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (NIOD 2011).

³¹⁴ H. J. Kruls, *Vrede of Oorlog? De wereld, West-Europa en de Benelux onder de dreiging van onze tijd* (Den Haag 1952) 173.

³¹⁵ Brief Philips aan Buchman, Saturday april 5 1952, *Archief Willem Drees*.

Morele Herbewapening richtte zich echter niet alleen op de politiek, maar verspreidde op een veel grotere schaal haar boodschap in de Nederlandse samenleving. Hoe werd de boodschap van de Morele Herbewapening breder in de Nederlandse samenleving verspreid? Daar zal nu naar gekeken worden.

3.3 De Morele Herbewapening en de Koude Oorlog in de cultuur

De Koude Oorlog had inmiddels merkbaar de Nederlandse samenleving bereikt. Dat was al begonnen vanaf het moment dat de Marshallhulp in 1947 haar intrede deed.³¹⁶ Vanaf de communistische coup in Tsjechoslowakije in 1948 grensde de anticommunistische sympathieën aan de paranoia van het McCarthyisme. De CPN en de EVC werden door praktisch het hele politieke establishment gezien als een ‘vijfde colonne’.³¹⁷ Er kon door linkse partijen nog maar weinig kritiek geuit worden op het kapitalisme of de NAVO of de gespannen sfeer van de jaren vijftig zorgde ervoor dat men in de hoek van de communisten werd gedrukt.³¹⁸ De anticommunistische gemoederen liepen na de Hongaarse Opstand in 1956 zelfs zo hoog op dat het partijkantoor van de CPN in Amsterdam werd belegerd.³¹⁹

Het is binnen deze context dat de Morele Herbewapening zich openlijker manifesteerde in de Nederlandse samenleving. Via traditionele én modernere mediakanalen, die mede mogelijk werden gemaakt door de groei van het concern Philips, werd de politiserende boodschap van de Morele Herbewapening verspreid. Er werd opgeroepen tot een consensus in de industrie en tot een ideologische strijd in de samenleving, waarbij op sommige momenten enkele onderdelen gelieerd aan het ‘end of ideology’ debat werden genoemd.

Via de culturele producties van de Morele Herbewapening werd de ‘Derde Weg’ van de Morele Herbewapening in de Nederlandse samenleving tentoongesteld. In Rotterdam en Den Haag werd bijvoorbeeld in 1956 het toneelstuk ‘Het verdwijnende eiland’ van Peter Howard vertoond,³²⁰ waarin een tegenstelling tussen de communistische en

---

³¹⁶ H. de Liagre Böhl, ‘De rode beer in de polder – Het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland’, J. Divendal e.a. ed., *Nederland, Links en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1982) 11-38.

³¹⁷ H. de Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990’, in: R. Aerts, H. de Liagre Böhl e.a. ed., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen 1999) 265-338, 274.

³¹⁸ H. de Liagre Böhl, ‘De rode beer in de polder’, 11-38.

³¹⁹ D. Hellema, ‘The Relevance and Irrelevance of Dutch Anti-Communism: The Netherlands and the Hungarian Revolution 1956-57’, *Journal of Contemporary History*, Jan 1, 30, 1. (1995) 169-186, 174;

D. Hellema, *De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse Revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990) 247.

³²⁰ ‘Toneel van Morele Herbewapening’. ‘Het vrije volk : democratisch-socialistisch dagblad’. Rotterdam, 14-04-1956. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010952491:mpeg21:a0250>;

kapitalistische wereld werd opgelost door het persoonlijk tot inkeer (en tot God) komen.³²¹ Vijf jaar later, in 1961, werd er van 9 tot 14 december in Den Haag de film ‘Beslissing om Middernacht’ (*Music at Midnight*, 1962) vertoond, waarin een revolutionaire leider het opneemt tegen een dictator, waarna ze uiteindelijk beiden tot inkeer komen en de rebel om de tafel gaat zitten bij de dictator. “*What, still up there?*” roept een bewakende soldaat uit als hij ziet dat het licht in de overlegkamer nog steeds brand, “*more than three hours...*”, waarna de aftiteling inzet.³²² De klassieke thema’s van de Morele Herbewapening, zoals het neutraliseren van ‘ideologische tegenstellingen’, werden zo in de samenleving verspreid. De Koude Oorlog was terechtgekomen in de bioscoop in Rotterdam.

De meer openbare aanwezigheid van de Morele Herbewapening viel samen met de uitbreiding van het Philips-imperium op het gebied van radio- en televisie.³²³ Blijkbaar ging technologische modernisering, zelfs door voorstanders ervan, gepaard met een grote angst voor maatschappelijke fragmentatie en communisme, of werd dat discours in ieder geval ingezet om de technologische modernisering aan te drijven. Topfiguren uit de Nederlandse televisie- en radiowereld waren namelijk op conferenties van de Morele Herbewapening in Amerika geïnspireerd geraakt in hoe de nieuwe massamedia een rol kon spelen in het bestrijden van het communisme in de wereld. Hendrik van den Broek, directeur van de Nederlandse Wereldomroep, stelde bijvoorbeeld op een congres van de Morele Herbewapening in de Verenigde Staten in 1951 dat het Westen een gebrek aan ‘eenheid, aan een strategie, en aan een ideologie’ had.³²⁴ De Morele Herbewapening bracht volgens hem de eenheid die het Westen nodig had om het communisme het hoofd te kunnen bieden. ‘Niet alleen heeft het Westen geen ideologie, maar wat nog erger is, het Oosten verbreidt zijn idee door pers en radio over de gehele wereld. Beter dan een overwinning van de wapens, is de overwinning van de idee.’³²⁵

Ook Willem Vogt, pionier in de Nederlandse omroepwereld en vanaf de bevrijding tot 1952 directeur van de AVRO ging in 1952 naar een congres van de Morele

---

”OPVOERING „VANISHING ISLAND” Missie van Morele Herbewapening”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 26-04-1956. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586483:mpeg21:a0165>

³²¹ P. Boobbyer, ‘The Cold War in the Plays of Peter Howard’, *Contemporary British History* 19:2, (2005) 205-222, 212.

³²² Peter Howard and Alan Thornhill, *Music at Midnight* (1963). Te bekijken op: <https://vimeo.com/168772591>

³²³ V.C. Crone, *De kwetsbare kijker: een culturele geschiedenis van televisie in Nederland* (Amsterdam 2007) 65-97.

³²⁴ ”Morele herbewapening”. ”Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant en Vrije Twentsche courant”.

Onbekend, 11-06-1951. Geraadpleegd op Delpher op 15-03-2018,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAENor:000056667:mpeg21:a0011>

³²⁵ ”Morele herbewapening”. ”Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant en Vrije Twentsche courant”.

Onbekend, 11-06-1951. Geraadpleegd op Delpher op 15-03-2018,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAENor:000056667:mpeg21:a0011>

Herbewapening om daar kennis te maken met de ‘Amerikaanse radio en televisie.’³²⁶ Ongeveer tien jaar later, toen hij nog honorair adviseur van de AVRO was, bepleitte hij op een congres van de Morele Herbewapening in Utrecht dat radio en televisie pas werkelijk hun ‘taak in de hoge zin’ zouden vervullen als zij ‘representatief in lijn’ zouden zijn met de ‘beginselen van de Morele Herbewapening.’³²⁷

Enkele topfiguren uit de ontluikende radio- en televisiewereld verkondigden dus via de Morele Herbewapening een boodschap van een ‘einde van de ideologie’, waarmee tegelijkertijd, geheel in lijn met wat in het vorige hoofdstuk is betoogd, werd opgeroepen tot een soort fanatiek anticommunisme.

Ook hier, bij de top van de Nederlandse radio-en televisiewereld, speelde Frits Philips op de achtergrond een rol. Hendrik van den Broek stond in contact met de familie Philips, en bereidde in 1952 samen met Carlos Pronk van de Socialistische Unie een radio-uitzending voor van Radio Hilversum waarin Frits Philips op 26 februari 1952 reclame maakte voor de Morele Herbewapening.³²⁸ De banden tussen de Nederlandse radio- en televisiewereld en de Morele Herbewapening roepen de vraag op in hoeverre de modernisering van de Nederlandse massamedia verband hield met anticommunistische idealen. Een ogenschijnlijk ‘objectief proces’ van modernisering, zoals de ‘end of ideologists’ meenden dat de geïndustrialiseerde samenlevingen zich ontwikkelden,³²⁹ ging hier gepaard met een politieke context. Philips hield Buchman bijvoorbeeld op de hoogte van de technologische ontwikkelingen op het gebied van de radio: In 1951 had Philips Frank Buchman een radio gestuurd voor op zijn kamer, waarop Buchman hem schreef hem dankbaar te zijn en vaak zou inschakelen op ‘Eindhoven’ en hoopte veel goed nieuws over de Morele Herbewapening te horen.³³⁰ De infrastructuur van de ontluikende massacultuur in Nederland werd dus via de Morele Herbewapening en Philips het terrein van de ‘Cultural Cold War’.

De anticommunistische boodschap van de organisatie bereikte de samenleving ook via traditionelere kanalen zoals de kranten. Dat ging in de vroege jaren vijftig nog via

---

³²⁶ ”De heer W. Vogt naar Amerika”. ”Het Parool”. Onbekend, 26-05-1952. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830276:mpeg21:a0070>

³²⁷ ”W. VOGT wil radio en tv „volgens beginselen van de Morele Herbewapening””. ”Algemeen Handelsblad”. Onbekend, 25-11-1963. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCor:000034444:mpeg21:a0044>;

”W. Vogt uitgedaagd tot debat met Homofielen”. ”Friese koerier : onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden”. Heerenveen, 20-12-1963. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010689301:mpeg21:a0260>

³²⁸ Brief Sylvia Philips naar Buchman, 9 maart 1952, *Box 69, Moral Re-Armament Records*, zie ook: ‘Dr. F. A. Philips over de Morele Herbewapening, AVRO 26 februari 1952, interview door T. Nieuwenhuyzen’, *Archief Beeld en Geluid*.

³²⁹ D. Strand, *No Alternatives*, 183.

³³⁰ Brief Buchman naar Philips, 20 juni 1951, *Box 69, Moral Re-Armament Records*.

reportages van conferenties, niet via de Morele Herbewapening zelf betaalde advertenties. In de vroege jaren vijftig berichtten Nederlandse kranten over de stelling van Moreel Herbewapenaars dat het Westen geen ideologie meer had. “De democratie mist bezieling. Haar tegenstanders hebben een ideologie”, kopte de Bredasche Courant bijvoorbeeld in 1950, naar aanleiding van een conferentie van de Morele Herbewapening in Straatsburg.³³¹ Ook de Telegraaf uit dat jaar berichtte over de conferentie van de Morele Herbewapening en parafraseerde de stemming van enkele aanwezigen: “De wereld loopt vast (...) omdat de communisten een ideologie hebben, in die ideologie worden getraind, die ideologie dus kunnen uitdragen en voor die ideologie bereid zijn te vechten.” Het Westen daarentegen miste een ideologie: “De Westelijke Wereld bezit geen ideologie.(...) Zij vecht veel meer in het wilde weg.”³³²

Aan het einde van de jaren vijftig vlamde in Nederland de retoriek van de organisatie op, juist op een moment dat de berekkingen tussen West en Oost juist meer ontspannen werden. De communistische partij onderging onder leiding van Nikita Khrushchev een de-Stalinisatie nadat de dictator overleden was in 1953. Er brak, tot de U2-crisis van 1960, een periode van relatieve ontspanning aan tussen de twee werelden van het kapitalisme en het communisme. Zij zagen elkaar nog steeds als rivalen, maar waren niet langer op elkaars vernietiging uit en konden langs elkaar bestaan door ‘vreedzame co-existentie’.

Juist in de late jaren vijftig en vroege jaren zestig verschenen er echter peperdure - want vaak paginagrote - advertenties in de grote Nederlandse kranten. Er werd betoogd dat het Westen geen ideologie zou hebben, in tegenstelling tot de communisten.³³³ De Morele Herbewapening, daarentegen, vertegenwoordigde een ‘Orkaan van gezond verstand’.³³⁴ In 1959 kwam daar een gigantische verspreidingsactie bij. “Dit is voor de industrie het alternatief voor de klassenstrijd”, schreef Frank Buchman in het in 1959 in Nederland massaal verspreide pamflet *Ideologie en Coëxistentie*. Van dat pamflet waren

---

³³¹ ‘De democratie mist bezieling. Haar tegenstanders hebben een ideologie’, *Bredasche Courant*, 22-08-1950 (Inzage in KB)

³³² “Caux: kamp der Morele Herhewapenaars STREVEN NAAR NIEUWE IDEOLOGIE Bekenntnissen van „veranderde mensen””. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 08-07-1950. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585089:mpeg21:a0233>

³³³ Deze advertenties werden soms tegelijkertijd in meerdere bladen geplaatst: ”Advertentie”. ”Leeuwarder courant : hoofdblad van Friesland”. Leeuwarden, 11-02-1961. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010615855:mpeg21:a0105>

”Advertentie”. ”Trouw”. Onbekend, 11-02-1961. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010814144:mpeg21:a0096>

”Advertentie”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 04-02-1961. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110588200:mpeg21:a0100>

”Infiltratie”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 26-11-1959. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110587858:mpeg21:a0269>

³³⁴ ”„Heep van de wereld””. ”Trouw”. Onbekend, 04-06-1960. Geraadpleegd op Delpher op 29-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010819104:mpeg21:a0225>

maar liefst drie miljoen exemplaren uitgedeeld in Nederland,³³⁵ een astronomisch aantal in een tijd dat er circa tien miljoen inwoners waren in Nederland. Het pamflet, waarvan de ‘Moral Rearmament’ zelf beweerde dat er wereldwijd 75 miljoen exemplaren waren uitgedeeld,³³⁶ getuigde van rabaat anticommunisme en hoogdravende oorlogstaal: “Wij zijn in oorlog. De Derde Wereldoorlog is begonnen.”³³⁷ Het pamflet van de Morele Herbewapening was een felle conservatieve reactie tegen enige toenadering tot het Sovjet blok en was een waarschuwing dat de psychologische en ideologische infiltratie van de communisten alsnog het ontwrichten van de Westerse samenleving tot doel had: “Wij staan voortdurend aan hersenspoeling bloot door veel van wat wij in de pers en van alle politieke partijen lezen, (...) op televisie, in de schouwburg, op de radio en zelfs op het kansel.”³³⁸ In de flyer werd, wederom, duidelijk opgeroepen tot een politieke strijd in de cultuur en in de industrie. Consensus in de industrie, en het verkondigen van het ‘einde van de ideologie’, waren daarbij nog steeds onderdeel van een politieke strijd.

De omvang van deze campagne doet vermoeden dat er een grote som geld vrij was gemaakt. Voor de communistische krant de Waarheid was het althans duidelijk dat de familie Philips een grote som geld, minstens 400.000 gulden had geïnvesteerd in deze campagne.³³⁹

Vanaf het moment dat de Morele Herbewapening door deze verspreidingscampagne prominenter aanwezig was in de media groeide ook de kritiek. Vanaf de jaren zestig kwam de organisatie steeds meer bekend komen te staan om haar conservatieve houding tegenover de seksuele moraal. De aanvallen van de organisatie op homoseksualiteit werden onderdeel van controverse.³⁴⁰ Willem Vogt werd bijvoorbeeld in 1963 uitgedaagd tot een debat ‘met homofielen’.³⁴¹

Ook vanuit christelijke hoek zwelde de kritiek aan. De burgemeester van de voormalige Haagse gemeente 's Gravendeel, en tevens ARP-politicus Cornelis Verplanke (1925-1997) sprak als gereformeerd Christen zijn kritiek uit in het Gereformeerd Gezinsblad in 1961. De Morele Herbewapening beriep zich, aldus Verplanke, op een Christendom dat volgens

---

³³⁵ ‘Geestelijk leven IDEOLOGIE VOOR HET WESTEN’, *De Telegraaf, Amsterdam*, 26-11-1959. Geraadpleegd op Delpher op 05-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110587858:mpeg21:a0271>

³³⁶ T. Driberg, *The Mystery of Moral Re-Armament. A Study of Frank Buchman and His Movement* (London 1964) 159.

³³⁷ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 1.

³³⁸ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 2, 5.

³³⁹ “Voor f.70.- keek men naar „morele herbewapening” MOSCOPEN UITGEKOCHT VOOR DE FILM „BEKRONING” DE FILM „BEKRONING””. “De waarheid”. Amsterdam, 29-03-1961. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010371049:mpeg21:a0001>

³⁴⁰ W. L. van Haefen, *Homofilie in de Praktijk. Is homoseksualiteit een mode van de tijd, een fout van de natuur of een ziekte?* (Amsterdam 1965).

³⁴¹ “W. Vogt uitgedaagd tot debat met Homofielen”. “Friese koerier : onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden”. Heerenveen, 20-12-1963. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010689301:mpeg21:a0260>

hem leeg was; ‘de Evangelie wordt gedevalueerd tot een reclame voor een liberaal, Amerikanistisch [sic] kapitalisme, onder het mom dat namens Christus de strijd wordt gevoerd tegen de communistische Antichrist.’³⁴² De organisatie was Verplanke opgevallen vanwege de vele grote advertenties in de kranten.³⁴³

De organisatie had met de intensieve mediacampagne ook de aandacht getrokken van de VPRO. In september 1963 was er een televisie-aflevering waarin Willem Drees werd geïnterviewd over de Morele Herbewapening. Willem Banning was de gespreksleider van het programma en toonde zich een felle tegenstander van de Morele Herbewapening.³⁴⁴ Ook kwamen Eerste Kamerlid van de VVD Van Riel aanbod, de hoofdredacteur van het NRC, Stempels en Jan Eikelboom van Vrij Nederland.³⁴⁵ De Morele Herbewapening was met deze uitzending plots in een negatief daglicht komen te staan, en de organisatie uitte in de media dan ook expliciet kritiek op de VPRO.³⁴⁶

Drees had zich in de ogen van Frits Philips toen nodeloos kritisch uitgelaten over de organisatie. Philips schreef dezelfde avond nog een furieuze brief naar Drees. ‘In de jaren na de oorlog zijn er, althans van mijn kant, gevoelens van vriendschap tussen ons ontstaan, en het stelt mij teleur dat je je geleend hebt om mee te werken aan de minderwaardige TV uitzending van de VPRO die alleen tot doel had de MRA af te breken’, schreef Philips. ‘Ik heb je meer malen meegemaakt bij voorstellingen en films en toneel, en jij en je vrouw waren dikwijls zichtbaar ontroerd, en terecht. En dat je nu met een zelfvoldaan lachje dit werk min of meer belachelijk maakt vind ik niet op jouw peil van leven, denken en werken.’³⁴⁷

De bekendste kritiek op de Morele Herbewapening kwam van Mies Bouwman. De ontlukende televisie cultuur bood plaats aan een nieuwe generatie non-conformistische jongeren die in het programma ‘En zo is het ook nog eens een Keer’ alle heilige huisjes van het naoorlogse Nederland omverschopten. In tweede aflevering van het satirische programma keek Mies Bouwman een moment de camera in: ‘Ik ga een héél, héél vies woord zeggen’, waarna ze na een paar secondes stilte zei: ‘Morele Herbewapening!’, en de

---

³⁴² ”PERSSCHOUW Morele herbewapening”. ”Gereformeerd gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling”. Rotterdam, 28-09-1961. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010626806:mpeg21:a0024>

³⁴³ ”PERSSCHOUW Morele herbewapening”. ”Gereformeerd gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling”. Rotterdam, 28-09-1961. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010626806:mpeg21:a0024>

³⁴⁴ ”Deining rond TV-uitzending Conflict tussen VPRO en Morele Herbewapening”. ”Limburgsch dagblad”. Heerlen, 17-09-1963. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010526065:mpeg21:a0128>

³⁴⁵ ”Deining rond TV-uitzending Conflict tussen VPRO en Morele Herbewapening”. ”Limburgsch dagblad”. Heerlen, 17-09-1963. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010526065:mpeg21:a0128>

³⁴⁶ ”Deining rond TV-uitzending Conflict tussen VPRO en Morele Herbewapening”. ”Limburgsch dagblad”. Heerlen, 17-09-1963. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010526065:mpeg21:a0128>

³⁴⁷ Brief F. Philips aan W. Drees, 19 sept 1963, *Archief W. Drees*.

zaal in lachen uitbarstte.³⁴⁸ Dat was vrij gewaagd van Bouwman, aangezien Willem Vogt, nog steeds honorair consul van de AVRO, Moreel Herbewapenaar was. Een maand eerder bepleitte hij nog op een congres van de Morele Herbewapening in Utrecht dat radio en televisie pas werkelijk hun ‘taak in de hoge zin’ zouden vervullen als zij ‘representatief in lijn’ zouden zijn met de ‘beginselen van de Morele Herbewapening.’³⁴⁹ Misschien was Bouwmans uitspraak daar dus een reactie op.

De kritiek op de Morele Herbewapening van Mies Bouwman, notabene in het hart van de ontluikende massacultuur, toont dat de organisatie vrij bekend moet zijn geweest, en dat bovendien het wantrouwen jegens de organisatie bekend genoeg moet zijn geweest om met zo weinig woorden een statement op televisie te kunnen maken. Het conservatisme van de Amerikaanse organisatie was door het optreden van de nieuwe non-conformistische jongeren in een ander daglicht komen te staan, mede mogelijk gemaakt door de televisies die het concern Philips zelf de huiskamers in heeft gebracht.

Merkwaardig genoeg was het optreden van Mies precies in het jaar dat twee steunpilaren van de naoorlogse politiek ten einde liepen: de industrialisatiepolitiek, en de geleide loonpolitiek.³⁵⁰ Daarmee vormt deze gebeurtenis een natuurlijke cesuur voor dit onderzoek: de jongeren, waaronder Mies Bouwman, keerden zich tegen de ‘gezapigheid’ van de jaren vijftig en van de vorige generaties, en in deze context werd ook de Morele Herbewapening aangevallen.

De Morele Herbewapening was vanaf de jaren vijftig en zestig dus sterk aanwezig in het Nederlandse medialandschap, wederom mede gefaciliteerd door Philips. Er werd via traditionele en moderne kanalen opgeroepen tot een consensus in de industrie en strijd tegen het communisme. Ook werd er anticomunistische oorlogsretoriek verspreid via kranten, radio-uitzendingen en pamfletten. Bovendien werd er met het verkondigen via radio- en kranten dat ‘het Westen geen ideologie’ had opgeroepen tot een fanatieke strijd tegen het communisme.

---

³⁴⁸ "Mies Bouwman zei in „Zo is het ook nog eens een keer” zaterdagavond „een heel vies woord”: Morele Herbewapening”. "Leeuwarder courant : hoofdblad van Friesland". Leeuwarden, 09-12-1963. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010616718:mpeg21:a0107>;

Een gedeelte van de aflevering is terug te zien in het digitale archief van Andere Tijden:

<https://anderetijden.nl/aflevering/560/Zo-is-het-toevallig-ook-nog-s-een-keer>

Naar aanleiding van deze uitzending zijn vervolgens vragen in de Tweede Kamer gesteld over het programma: zie, J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', in: H. W. von der Dunk e.a. ed., *Nederland in de jaren vijftig en zestig. Wederopbouw, Welvaart en Onrust* (Houten 1986) 85-121, 98.

³⁴⁹ "W. VOGT wil radio en tv „volgens beginselen van de Morele Herbewapening”". "Algemeen Handelsblad". Onbekend, 25-11-1963. Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCor:000034444:mpeg21:a0044>;

³⁵⁰ N. Van Hulst, *De Effectiviteit van de Geleide Loonpolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980) Iii; J. L. Van Zanden, Geleide loonpolitiek en de internationale concurrentiepositie van Nederland, 1945-1962, in: *Maandschrift Economie, Vol. 52* (1988)464-477, 465.

De Koude Oorlog was inmiddels van karakter veranderd, terwijl de Morele Herbewapening nog steeds opriep tot een felle ideologische oorlogsvoering in de industrie en de cultuur. Dat stuitte in het begin van jaren zestig ook op felle kritiek, onder andere van een nieuwe generatie jongeren. Op het moment dat Mies Bouwman de Morele Herbewapening in de schijnwerpers zette, was de organisatie echter al tien jaar achter de schermen actief geweest in de Nederlandse industrie. Om nog dichter op de alledaagse werkelijkheid te komen wordt in de volgende paragraaf bekeken hoe de Morele Herbewapening in de industrie werd ingezet.

3.4 De Morele Herbewapening en de alledaagse politiek in de industrie

Op de avond van maandag 31 maart 1952, werd er een gratis openbare bijeenkomst gehouden van de Morele Herbewapening in de Riviérahall van Blijdorp, Rotterdam. De open bijeenkomst was aangekondigd via pamfletten en brochures waarop stond dat ‘de morele zwakte in alle geledingen van de maatschappij’ het gevaar nabij brengt. ‘De Morele Herbewapening is een superieure ideologie’, stond er op één van de pamfletten. In de zaal hingen spandoeken waar verschillende ambitieuze leuzen op stonden. ‘Er is genoeg voor ieders behoefte, maar niet voor ieders hebzucht!’, ‘Nieuwe mensen, Nieuwe Volkeren, Nieuwe Wereld’, en ‘Niet wie gelijk heeft, maar wat is recht.’³⁵¹ Bij de bijeenkomst waren delegaties van de Nederlandse grootindustrie aanwezig. Per bus waren afgezanten van de Hoogovens, Philips en KLM gearriveerd, net zoals Frits Philips. De avond werd ingeleid door Hendrik van den Broek, de directeur van de Wereldomroep, die oreeerde dat alleen wanneer ‘de vier absolute waarden’ van de Morele Herbewapening omarmd worden een ‘nieuwe wereld’ opgebouwd kon worden en een oorlog kon worden vermeden.³⁵² Verder hield de oprichter van de Socialistische Unie, Carlos Pronk, een rede. Er waren nog meerdere Engelse havenarbeider aanwezig, de Duitse ex-communist Paul Kurowski en merkwaardig genoeg ook prins Hassan van Egypte, de neef van de toenmalige Egyptische koning.³⁵³

---

³⁵¹ ‘Kort Verslag van de openbare bijeenkomst van Morele Herbewapening, gehouden op Maandag 31 maart 1952 te 19.45 uur in de Rivierahal te Rotterdam, Dossier ID. no. 432, Morele Herbewapening, 8 april 1952’, in : *Nationaal Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, Centrale Veiligheidsdienst (46-49) en Binnenlandse Veiligheidsdienst (1949-1952), onderwerpdossiers 1946-1952, 2. 04. 127, Inv. Nr. 889*

³⁵² ‘Kort Verslag van de openbare bijeenkomst van Morele Herbewapening’, *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

³⁵³ *Ibid.*,

Bijeenkomst in de Rivierahal³⁵⁴

Bij de bijeenkomst was ook een agent van de Binnenlandse Veiligheidsdienst aanwezig, de B.V.D., die de samenstelling van het publiek op die avond had onderzocht. Er waren in de zaal in 1250 zitplaatsen, maar er waren maar liefst ongeveer 1500 mensen aanwezig uit verschillende standen, er waren zowel mannen als vrouwen en er waren vijftientig militairen in uniform aanwezig. ‘De stemming van de aanwezigen was zeer geïnteresseerd’, rapporteerde de BVD.³⁵⁵ Op de foto, afkomstig uit een boekje dat uitgegeven is door een oud Moreel Herbewapenster, is inderdaad te zien dat de zaal inderdaad vrij vol zat. De organisatie trok dus wel publiek. Maar relevanter nog is dat er vertegenwoordigers van zowel de KLM, de Hoogovens en Philips aanwezig waren bij deze bijeenkomst. De Morele Herbewapening was betrokken bij meer bedrijven in Nederland: naast de bij de vorige bijeenkomst aanwezige bedrijven hadden ook de Staatsmijnen, de Steenkolenhandelsvereniging en de Machinefabriek Stork banden met

³⁵⁴ H. de Pous-de Jonge, *Reiken naar een nieuwe wereld* (Kampen 2005) 73.

³⁵⁵ ‘Kort Verslag van de openbare bijeenkomst van Morele Herbewapening’, *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

de Morele Herbewapening.³⁵⁶

Hoe politiseerde de Morele Herbewapening de ‘naoorlogse consensus’ in de industrie? De Hoogovensfabrieken dienen hier als voorbeeld. Of de organisatie ook in andere bedrijven even actief was als bij de Hoogovens kan hier niet gesteld worden. Wel kan gesteld worden dat in ieder geval in de Hoogovensfabrieken de internationale contacten van de Morele Herbewapening die Philips al had opgedaan tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdens de wederopbouwperiode gebruikt werden om de werkvloer te politiseren. Via de Morele Herbewapening was de rationalisatie van het bedrijfsleven inherent verbonden met het een ideologische strijd tegen het communisme.

Ook hier heeft, naast Philips, een invloedrijke Nederlandse familie een rol gespeeld bij het faciliteren van de Amerikaanse organisatie. De heer Fentener van Vlissingen was lid van de Raad van Commissarissen van de Hoogovens in Velsen.³⁵⁷ Zijn zus, Charlotte van Beuningen (1880-1976), schonk in 1948 een groot pand in Wassenaar aan de Morele Herbewapening.³⁵⁸ Ook faciliteerde zij het contact tussen de Morele Herbewapening en enkele arbeidskernvoorzitters en zou zij haar huis laten gebruiken voor correspondentieadressen tussen hen en de Morele Herbewapening.³⁵⁹ Zij was ook actief betrokken bij conferenties in het buitenland. In 1952 ging zij mee met een conferentie van de Morele Herbewapening naar Ceylon,³⁶⁰ en tot in de jaren zestig nodigde zij Willem Drees uit voor conferenties van de Morele Herbewapening in Caux.³⁶¹

De ‘consensus in de industrie’, onderdeel van de vermeende naoorlogse consensus, werd in de industrie gepolitiseerd door middel van ‘bedrijfstrainingen’ die de arbeiders moesten overtuigen van de ‘vrede’ tussen werknemers en management. De bedrijfsleiding van de Hoogovens heeft de arbeidersvoorzitters van de fabrieken meerdere malen uitgenodigd voor conferenties van de Morele Herbewapening in Zwitserland.³⁶² Daar werden deelnemers voortdurend blootgesteld aan de propaganda van Morele Herbewapening zoals eerder besproken: films, toneelstukken, muziek en redevoeringen, die op ‘moderne psychologische technieken’ waren gebaseerd om de toeschouwer te overreden en ‘vrede tussen werknemers en werkgevers’ te stichten.³⁶³ Het personeelsbeleid van de Hoogovens was via de Morele Herbewapening voor een groot gedeelte gebaseerd

---

³⁵⁶ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid. Band A. Periode 1924-1955* (Leiden 1986) 209.

³⁵⁷ ‘23 juli 1951, inlichtingendienst Beverwijk, antwoord no. 113.044’, in: *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

³⁵⁸ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Vlissingen>

³⁵⁹ ‘23 juli 1951, inlichtingendienst Beverwijk, antwoord no. 113.044’, *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

³⁶⁰ ‘MORELE HERBEWAPENING Conferentie op Ceylon’. ”Algemeen Handelsblad”. Onbekend, 17-10-1952.

Geraadpleegd op Delpher op 05-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000044218:mpeg21:a0053>

³⁶¹ Brief C. v. Beuningen-Vlissingen aan Drees, 26 juli 1960, *Archief W. Drees*.

³⁶² M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid. Band A. Periode 1924-1955* (Leiden 1986) 217.

³⁶³ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid*, 217.

op de ‘psychotechnologie’ van de reeds in paragraaf 3.1. besproken Zwitserse psycholoog van het Institut de Psychologie Appliquée in Lausanne, dr. Carrard, een overtuigd Moreel Herbewapenaar.³⁶⁴ Afgevaardigden van zowel de bedrijfskaders van Hoogovens als Philips reisden samen met Frits Philips in de late jaren veertig af naar het Zwitserse Lausanne om via bedrijfs cursussen kennis te maken met de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van de ‘psychotechniek’ van Carrard.³⁶⁵

Zo werden ogenschijnlijk neutrale managementstrategieën door de Morele Herbewapening ingezet als psychologisch wapen tegen het communisme. Het werk van dr. A. Carrard werd ook in Nederland gedrukt onder de titel ‘De Chef, zijn vorming en zijn taak’ waarvan Frits Philips het voorwoord had verzorgd. Hij betoogde daarin hoe ‘het de beste verhandeling over het leiding geven aan personeel’ was.³⁶⁶ Philips had het werk al in 1943 naar het Nederlands laten vertalen.³⁶⁷ De psychotechniek was een mede door Carrard ontwikkelde tak van de psychologie die ‘de toepassing van de psychologie ten behoeve van de techniek’ tot doel had en van levensbelang zou zijn voor ‘kwesies van rationalisatie’ in de industrie.³⁶⁸

Het boekje was in feite een lesboekje dat de tegenstelling tussen arbeiders en management rechtvaardigde in nationalistische en revolutionaire retoriek voor de ‘managers nieuwe stijl’. De industrie was volgens de psycholoog een ‘nationaal vraagstuk’ geworden³⁶⁹ en daarom was er een nieuwe soort teamgeest op de werkvloer nodig: ‘Alleen de zedelijke waarde van den chef en zijn geloof in de Kracht die ons geschapen heeft en die ons leidt, zal hem in staat stellen van zijn medewerkers waardevolle mensen te maken, *nieuwe burgers van een nieuwe wereldorde* (mijn cursief).’³⁷⁰

De kloof tussen arbeiders en management moest gedicht worden om het te behoeden voor communistische agitatie, en de moderne psychologische technieken uit Zwitserland hielpen daarbij. Er werd bijvoorbeeld een afdeling ‘Training en Vorming’ opgericht om de arbeiderskaders te verlichten met de leer van de Morele Herbewapening.³⁷¹ In 1950 werden er aan de arbeiderskern, waarin de tot voorzitters gekozen arbeiders zaten, trainingscursussen gegeven op basis van de Morele Herbewapening die de ‘samenwerking in de industrie’ moesten bevorderen.³⁷² Leidinggevende functionarissen werden via de

---

³⁶⁴ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid. Band A. Periode 1924-1955* (Leiden 1986) 209

³⁶⁵ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 188.

³⁶⁶ A. Carrard, *De Chef. Zijn vorming en zijn taak* (Maastricht 1946) 3.

³⁶⁷ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 188.

³⁶⁸ A. Carrard, *De Chef. Zijn vorming en zijn taak* (Maastricht 1946) 70, 75.

³⁶⁹ A. Carrard, *De Chef. Zijn vorming en zijn taak*, 11.

³⁷⁰ *Ibid.*, 76.

³⁷¹ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid*, 215.

³⁷² *Ibid.*, 215.

bedrijfskaders getraind in 'human relations', psychologische technieken, en in hoe de 'identificatie van de werknemer met het bedrijf' beter kon worden vormgegeven.³⁷³ Onderdeel van dit nieuwe beschavingsoffensief was dat de 'bazen' te allen tijden een kaartje bij zich moesten houden waarop stond hoe zij de 'werkers' het beste moesten benaderen op basis van een aantal leefregels, waaronder 'individualiteit', 'bekwaamheid' en rustige probleemvaststellingen. 'Doet de werker het verkeerd? Dan is het hem niet goed geleerd!', vermeldde een van de kaartjes.³⁷⁴

**HOOGOVSNS . BREEDBAND . MEKOG . CEMIJ
EEN CHEF BEREIKT RESULTATEN DOOR MENSEN**

RICHTLIJNEN VOOR GOEDE VERHOUDINGEN

Laat Uw mensen weten hoe zij voldoen.

Zeg hun, wat U van hen verwacht.
Geef aanwijzingen voor verbetering.

Laat waardering blijken, wanneer hiertoe aanleiding is.

Zeg het „heet van de naald“.
Let op EXTRA of BIJZONDERE prestaties.

Breng Uw mensen bijtijds op de hoogte van veranderingen die hun te wachten staan.

Vertel hun zo mogelijk de redenen.
Breng hen tot aanvaarding van de veranderingen.

Laat leders bekwaamheid tot zijn recht komen.

Zoek steeds naar bekwaamheden, die niet benut worden.
Sta niemands vooruitgang in de weg.

Mensen moeten individueel behandeld worden.

HOE KUNT U MENINGEN EN GEVOELENS TE WETEN KOMEN ?

Vermijd twistgesprekken.
Moedig Uw mensen aan te spreken over wat in hen omgaat.
Val niet in de rede. Praat niet te veel zelf.
Maak geen overhaaste gevolgtrekkingen.
Weet aandachtig te luisteren.

Training in Werkverhoudingen. (W.V.)
Bedrijfs Kader Training (B.K.T.)

HOUD DIT KAARTJE BIJ DE HAND

Behandeling van een probleem

STEL HET TE BEREIKEN DOEL VAST

Phase 1. - VERZAMEL DE GEGEVENS.

Welke gegevens staan vast ?
Welke regels en gewoonten gelden hier ?
Wat zeggen de betrokken personen ?
Welke meningen en gevoelens kunt U te weten komen ?

Zorg er voor, dat U alles weet !

Phase 2. - OVERWEEG EERST EN BESLIS DAN.

Is er verband tussen de gegevens ?
Hoe beïnvloeden ze elkaar ?
Welke maatregelen kunnen worden genomen ?
Zijn ze in Uw bedrijf toegestaan en uitvoerbaar ?
Wordt hierdoor het doel bereikt ?
Wat is de invloed op de betrokkene, de afdeling en de productie ?

Maak geen overhaaste gevolgtrekkingen !

Phase 3. - NEEM MAATREGELEN.

Zult U dit geval zelf behandelen ?
Heeft U er hulp bij nodig ?
Moet U hierin Uw chef betrekken ?
Wat is het juiste moment van handelen ?

Schuif niets af !

Phase 4. - GA DE GEVOLGEN NA.

Wanneer moet U dit doen ?
Hoe vaak moet U dit doen ?
Merkt U veranderingen op in: houding der betrokkenen, onderlinge verhoudingen en prestaties ?

Stel vast, of Uw doel al dan niet werd bereikt !

Model 503 - 1000. Juli 1948

Figuur 1 - Eén van de kaartjes van de Hoogovens 'bazen', zie noot 139.

In een interne publicatie van de Hoogovens stak Frits Philips de loftrumpet over de bedrijfspsychologische methodes van dr. Carrard. De 'psychologisch beproefde methoden' zouden, aldus Philips, 'nationale saamhorigheid' weten te creëren en bovendien van levensbelang zijn voor de vorming van de 'nieuwe industriële mens.'³⁷⁵ De anticommunistische revolutie moest in de industrie niets minder bewerkstellingen dan het vormen van de 'nieuwe industriële mens' die onvoorwaardelijk loyaal zou zijn ten opzichte van de fabriek: de toekomstige manager zou van arbeiders mensen weten te smeden die 'bevrijd' waren van het 'ik' en zich in dienst wilden stellen 'van de fabriek en

³⁷³ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid*, 215.

³⁷⁴ *Ibid.*, 218.

³⁷⁵ *Ibid.*, 212.

van het land.³⁷⁶ Deze ‘nieuwe industriële mens’ ontstond niet in een sfeer van harmonie, pragmatisme of objectieve modernisering, maar werd gecreëerd in een geopolitieke context. De consensus in de industrie was, zoals de Morele Herbewapening dat al jaren verkondigde, voor Philips een onderdeel van een anticommunistische revolutie. In de Telegraaf van 1951 was te lezen hoe volgens Frits Philips ‘harmonie in de industrie’ nu hand in hand ging met de strijd tegen het communisme.³⁷⁷ Philips erkende dat de Morele Herbewapening van karakter was veranderd na de Tweede Wereldoorlog, maar dat de organisatie een ‘ideologisch vacuüm’ opvulde.³⁷⁸ “In de gemoderniseerde Oxfordbeweging vindt men een uitgangspunt naar een vrijwel klasseloze maatschappij in een politieke en economische democratie”, beweerde hij dan ook tegenover de Telegraaf in 1951.³⁷⁹ Dat ‘universeleleer gewaad’ kwam goed van pas in een wereld die ‘opgejaagd werd door de theorieën van Marx en Engels.’³⁸⁰ Philips was in 1951 samen met een andere grootindustriële uit Nederland, Charles Redelé, de directeur van de Victoria-biscuitfabrieken in Dordrecht, op een ‘Assemblée’ van de Morele Herbewapening in Washington. Ook Redelé sprak tegenover de Telegraaf vol lof over de organisatie en beweerde dat veel directies van Nederlandse bedrijven de ‘eerste stap [hebben] genomen om overeenkomstig de leer van de Morele Herbewapening tot overeenstemming te komen.’³⁸¹

Zo toont deze paragraaf dat abstracte concepten zoals ‘consensus in de industrie’ zich naar de alledaagse werkelijkheid vertaalden via de interne hiërarchie van de industrie. Bovendien werd via deze industriële top-down structuur dus gepoogd de ‘anticommunistische revolutie’ vorm te geven, via de infrastructuur die de Morele Herbewapening leverde: bedrijfstrainingen en cursussen. ‘Consensus in de industrie’, een onderdeel van wat de ‘naoorlogse consensus’ is genoemd, was voor de Morele Herbewapening en Philips in de Hoogovens onderdeel van een ware revolutie.

³⁷⁶ Ibid., 212.

³⁷⁷ “Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties MORELE HERBEWAPENING IN UNIVERSELER GEWAAD Nederl. delegatie te Washington”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 13-01-1951. Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:ao296>

³⁷⁸ “Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties MORELE HERBEWAPENING IN UNIVERSELER GEWAAD Nederl. delegatie te Washington”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 13-01-1951. Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:ao296>

³⁷⁹ “Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties MORELE HERBEWAPENING IN UNIVERSELER GEWAAD Nederl. delegatie te Washington”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 13-01-1951. Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:ao296>

³⁸⁰ “Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties MORELE HERBEWAPENING IN UNIVERSELER GEWAAD Nederl. delegatie te Washington”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 13-01-1951. Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:ao296>

³⁸¹ “Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties MORELE HERBEWAPENING IN UNIVERSELER GEWAAD Nederl. delegatie te Washington”. ”De Telegraaf”. Amsterdam, 13-01-1951. Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:ao296>

3.5 Concrete consensus en anticommunisme: twee case-studies

Hoeveel effect heeft het ‘psychologisch offensief’ op dergelijke schaal wel niet gehad? In sommige gevallen zouden de arbeiders van de Hoogovens de cursussen van de Morele Herbewapening ‘prietpraat’ vinden,³⁸² in andere gevallen waren werknemers zo overtuigd van de ‘ideologie van de Derde weg van de Morele Herbewapening’ dat zij via persoonlijke collectes het boekje van Peter Howard naar Tweede Kamerleden hadden gestuurd.³⁸³

Uit twee gevallen blijkt hoe de Morele Herbewapening op microschaal anticommunistische netwerken faciliteerde. Daarmee krijgt ook het ‘einde van de ideologie’ een concrete invulling: het creëren van een consensus in de industrie en een ‘neutralisering van tegenstellingen’ betekende vooral het neutraliseren van de invloed van de communistische vakbond de EVC. Ideeën verspreidden zich via een internationaal netwerk, via een internationaal georiënteerd bedrijfsleider, naar de alledaagse realiteit van de werkvloer in de Hoogovens.

Dat blijkt uit bronnen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De Morele Herbewapening was sinds 1949 opgevangen bij de Nederlandse geheime dienst, de B.V.D. De club was ‘sterk anticommunistisch’ van karakter en werd verder (waarschijnlijk precies hierom) niet als een bedreiging gezien.³⁸⁴ De focus lag voor de dienst op enkele vakbondslieden die zich plotseling tot de Morele Herbewapening bekeerd hadden. Er zijn daardoor twee gevallen bekend van mensen die op sleutelposities zaten in de Hoogovens en daadwerkelijk ‘bekeerd’ waren tot de Morele Herbewapening. Aan de hand van deze twee gevallen is duidelijk te zien hoe de Morele Herbewapening op microschaal opereerde en wat ‘consensus in de industrie’ nu concreet betekende.

Het eerste geval is Piet Mulder, geboren in 1917 in Alkmaar en een kraandrijver bij de Hoogovens in IJmuiden, dat mede door de dollars van de Marshallhulp in 1949 kon worden uitgebreid.³⁸⁵ Piet Mulder was in 1948 geïnspireerd geraakt door de Morele Herbewapening toen hij een toneelstuk bijwoonde in de Koninklijke Schouwburg. Ter plekke raakte hij aan de praat met iemand van de Morele Herbewapening, en een week later kwam er iemand bij hem thuis.³⁸⁶

Ondertussen was Piet Mulder nog steeds lid van de aan de Communistische Partij Nederland gelieerde vakbond EVC, de Eenheidsvakcentrale. De boodschap van de Morele Herbewapening zal hem aangesproken hebben, want hij zorgde niet veel later

³⁸² M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid*, 217.

³⁸³ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid*, 217.

³⁸⁴ Ongedateerd document in: *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken, Centrale Veiligheidsdienst (46-49) en Binnenlandse Veiligheidsdienst (1949-1952), onderwerpdossiers 1946-1952*, 2. 04. 127, Inv. Nr. 889.

³⁸⁵ J. de Vries, *Hoogovens in IJmuiden. 1916-1968. Ontstaan en groei van een basisindustrie* (IJmuiden 1968).

³⁸⁶ Krantenknipsel uit de krant ‘Kennemerland’ 30-5-1951, in: *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken*.

voor een scheuring in het bestuur van het EVC in de Hoogovensfabrieken in Velsen-Noord.³⁸⁷

Dat was waarschijnlijk rond 1949. Naar aanleiding van de door Mulder veroorzaakte scheuring in het bestuur was er in 1949 namelijk een debatavond waar Piet Mulder in debat ging met de landelijke voorzitter van de EVC, Berend Blokzijl.³⁸⁸ Blokzijl betoogde ten overstaande van 500 Hoogovenarbeiders dat ‘samenwerking met ondernemers’ funest was voor de arbeiders, omdat ‘de klassentegenstellingen niet te overbruggen zijn.’³⁸⁹ Mulder stelde in dat debat juist dat ‘samenwerking met de ondernemers mogelijk is’.³⁹⁰ De inspiratie van de Morele Herbewapening klinkt er overduidelijk in door: abstracte ideeën als ‘samenwerking in de industrie’ kunnen een wapen worden in de politiek van de alledag.

Mulder was waarschijnlijk voor de Morele Herbewapening gewonnen door de concrete ervaring in Amerika. Mulder was eerst ‘huiverig’ om zich te laten gebruiken voor de ‘religie’, maar een reisje naar Amerika deed hem van gedachten veranderen.³⁹¹ In juni 1951 was hij overgehaald om naar een conferentie van de Morele Herbewapening in Mackinac Island in Amerika te gaan, de thuisbasis van de organisatie. Daarna werd hij, inmiddels bekeerd tot het Rooms katholicisme, een enthousiast propagandist voor de Morele Herbewapening en nam hij veel propagandamateriaal mee terug.³⁹²

Zijn reis viel gedeeltelijk samen met de bredere initiatieven van de West-Europese bedrijfs- en vakbondswereld om in het kader van de Marshallhulp de Amerikaanse productiewijze te leren kennen. Mulder was in juni 1951 in Amerika ‘de sociale verhoudingen’ gaan kennen bij een bedrijf dat het personeel van Hoogovens opleidde voor de – met Marshallhulp gefinancierde - nieuwe breedbandfabriek.³⁹³ Piet Mulder was als voorzitter van de arbeiderskern van de Hoogovens naar de *Armco Steel Operations* in Middletown gestuurd als onderdeel van een breder programma van de leiding van de Hoogovens.³⁹⁴

Mulder was daarmee één van de zoveel Nederlanders die naar Amerika werden gestuurd om kennis te nemen van het Amerikaanse productieproces, met de bedoeling die

---

³⁸⁷ ‘1 juni 1951, nr. 267, Inlichtingen over P.M. Mulder te Beverwijk’, *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken*.

³⁸⁸ ‘1 juni 1951, nr. 267, Inlichtingen over P.M. Mulder te Beverwijk’, *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken*.

³⁸⁹ ‘Berend Blokzijl spreekt voor 500 Hoogovenarbeiders’. ”De waarheid”. Amsterdam, 17-03-1949. Geraadpleegd op Delpher op 07-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010851486:mpeg21:a0011>

³⁹⁰ ‘Berend Blokzijl spreekt voor 500 Hoogovenarbeiders’. ”De waarheid”. Amsterdam, 17-03-1949. Geraadpleegd op Delpher op 07-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010851486:mpeg21:a0011>

³⁹¹ ‘1 juni 1951, nr. 267, Inlichtingen over P.M. Mulder te Beverwijk’, *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken*.

³⁹² ‘1 juni 1951, nr. 267, Inlichtingen over P.M. Mulder te Beverwijk’, *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken*.

³⁹³ Krantenknipsel Kennemerland krant 30-5-1951 in: *Archief Ministerie van Binnelandse Zaken*.

³⁹⁴ M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid. Band A. Periode 1924-1955* (Leiden 1986) 218.

kennis uiteraard mee terug te nemen naar de eigen werkvloer. Onder het programma van de Marshallhulp uit de V.S. en de Technical Assistance uit Engeland, waar de drie belangrijkste Nederlandse vakbonden bij waren aangesloten, werden al vanaf 1949 delegaties naar de V.S. gestuurd om kennis te nemen van de Amerikaanse productiviteit.³⁹⁵

Niet lang daarna merkte de geheime dienst dat Mulder ‘in hoog aanzien’ stond in de werkkringen van de Hoogovens en dat veel arbeiders achter hem stonden. Op 8 mei 1951 werd hij bovendien verkozen tot voorzitter van de arbeiderskern van de fabriek.³⁹⁶ Het is maar de vraag hoe succesvol Piet Mulder was in het prediken van zijn consensus, want op 27 augustus 1951 braken er stakingen uit bij de Hoogovens die tot begin oktober zouden duren, ingegeven door de ontslagen die volgden na de bouw van de Breedbandfabriek.³⁹⁷ Wel laat het geval Piet Mulder zien dat ‘consensus in de industrie’ voornamelijk inhield dat er niet met communisten samengewerkt moest worden. Het ‘overbruggen van links/rechts’ tegenstellingen kwam in de praktijk neer op het bevorderen van samenwerking met de werkgever en het neutraliseren van de communistische vakbond: dat toonde ook het debat met Blokzijl.

Abstracte concepten als ‘consensus in de industrie’ werden dus inzet van een politieke strijd, door een worteling in de geleefde ervaring van een arbeider als Piet Mulder. Pas na een reis naar Amerika was hij werkelijk overtuigd van de Morele Herbewapening, terwijl de retoriek van de organisatie gebruikt werd op de alledaagse werkvloer om de communistische vakbond tegen te werken.

Ook Hendricus van Wijk, geboren in Beverwijk in 1909, werkte bij de Hoogovens en werd Moreel Herbewapenaar. Het lijkt erop dat de ambtenaren van de B.V.D. dermate grondig te werk zijn gegaan dat ze bij Hendrik op de een of andere manier thuis zijn geweest, want de dienst wist zelfs te vermelden welke boeken er thuis in zijn boekenkast stonden.³⁹⁸ Hendrik was een getrouwde bankwerker bij de Hoogovens met twee kinderen. Hendrik stond in contact met de voorgenoemde Piet Mulder, en had vaak twee andere Morele Herbewapenaars over de vloer, vader en zoon Johan en Jacob de Boer, eveneens

---

³⁹⁵ F. Inklaar, *Van Amerika Geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Amsterdam 1997); L. Karsten, K. van Veen, *Managementsconcepten in beweging: tussen feit en vluchtigheid* (Den Haag 1998) 18.

³⁹⁶ 14 juli 1951, Inlichtingendienst Beverwijk, nr. 324, *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

³⁹⁷ Zie de database van het IISG, *Labour Conflicts* <https://collab.iisg.nl/web/labourconflicts/search-database>

Gezocht is op het bedrijf ‘Hoogovens’, nummer 43. De staking startte op 27 augustus 1951.

Andere krantenberichten over de staking: ”STAKING BIJ BOUWWERK HOOGOVSNS”. ”Het Parool”. Onbekend, 30-

08-1951. Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830794:mpeg21:a0017>

”Staking bij Breedband opgeheven”. ”De Volkskrant”. Onbekend, 02-10-1951. Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843082:mpeg21:a0106>

³⁹⁸ 23 juli 1951, inlichtingendienst Beverwijk, antwoord no. 113.044, *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

werkzaam bij de Hoogovens.³⁹⁹

Hendrik was, net als Piet Mulder, eerst lid geweest van de communistische vakbond, EVC, waar hij, eveneens tegelijkertijd met Piet, uit was gestapt.⁴⁰⁰ Hendrik en Piet hadden samen een ‘onafhankelijke’ groep binnen de Hoogovens opgericht, ‘Onafhankelijke Groep Mulder’, waarmee hij aan de voorzittersverkiezingen mee heeft gedaan en samen met Piet Mulder werd verkozen tot lid van de arbeiderskern van Hoogovens.⁴⁰¹ Hij moet erg enthousiast geweest zijn over de Morele Herbewapening, want zijn vrouw, Karoline Will, sloot zich later eveneens aan bij de Morele Herbewapening. Samen met zijn vrouw is hij vervolgens in 1950 naar een conferentie in Caux afgereisd, op kosten van de Morele Herbewapening.⁴⁰² De geheime dienst vermeldde verder dat Hendrik ‘overtuigd is dat de Morele Herbewapening de aangewezen ideologie is voor de strijd tegen het communisme’, en dat hij in zijn afdeling, de buizengieterij, door persoonlijke contacten een ‘grote aanhang’ heeft kunnen verwerven voor de Morele Herbewapening.⁴⁰³

Deze twee zaken bevestigen dat de Morele Herbewapening ook op microniveau anticommunistische netwerken faciliteerde. Grote concepten als ‘het neutraliseren van links/rechts tegenstellingen’ en ‘naoorlogse consensus’ kwamen voor deze tijdgenoten geenszins vanzelf tot stand, maar waren onderdeel van een politieke context waarbij sprake was van een politieke strijd op het alledaagse niveau. Het voorgaande toont hoezeer de op consensus gebaseerde propaganda van de organisatie geworteld was in de praktische realiteit van de werkvloer, waar stakingen, klassentegenstelling en ‘samenwerking met de ondernemers’ de gesprekken van de dag konden zijn. Achter een ogenschijnlijk simpele stellingname als ‘samenwerking is mogelijk’ schuilde een enorm netwerk van ideologische propaganda. Beide arbeiders werden via compleet vergoede reises naar Amerika gewonnen voor de Amerikaanse organisatie, waarna ze propaganda van de Morele Herbewapening mee terug namen naar de werkvloer in de Hoogovens. Alledaagse politiek en geleefde ervaring vielen samen met een abstract concept als ‘consensus in de industrie’.

De werkvloer werd merkbaar gepolitiseerd, en dat merkte ook de communistische krant op. De communistische partij was van oudsher kritisch over de Amerikaanse inmenging in de Nederlandse industrie en betoogde steevast dat Nederland een

---

³⁹⁹ Ibid.,

⁴⁰⁰ Ibid.,

⁴⁰¹ Ibid.,

⁴⁰² ‘23 juli 1951, inlichtingendienst Beverwijk’, antwoord no. 113.044, *Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken*.

⁴⁰³ Ibid.,

‘Amerikaanse kolonie’ aan het worden was die klaargestoomd werd voor een imperialistische oorlog.⁴⁰⁴ De kritiek op de Amerikaanse reises van werknemers van de Hoogovens moet dus in het licht gezien worden van een veel bredere kritische houding tegenover de Westerse economische integratie.

De Waarheid framede de ‘consensus’ van Piet Mulder als gevaarlijke misleiding. De communistische krant *De Waarheid* vermeldde bij de staking in de Hoogovens van 1951 dat de ‘sinistere figuur’ Piet Mulder anoniem de stakingsleiding had opgebeld, om in het geheim te komen praten over een oplossing. Mulder stelde voor, als voorzitter van de arbeiderskern, dat het werk hervat zou worden en dat er een kern van arbeiders zou worden gevormd die samen met de werkgever de ontslagen in goede banen zouden kunnen leiden.⁴⁰⁵ “Stakingsbreker op pad”, heette het artikel in de Waarheid: Piet Mulder was een waarschuwing voor de stakers dat de werkgever alles doet om de staking in het voordeel van de werkgevers te doen beslissen.⁴⁰⁶ De Waarheid vermeldde onder hevige ironie nog iets interessants. In een intern blaadje van de Hoogovens had Mulder uitgebreid verslag gedaan van zijn reis naar Amerika en zich erg positief uitgelaten over de ongedwongen vriendschappelijkheid die in de Amerikaanse fabrieken tussen de leiding en de arbeiders bestond. “Bij mijn rondgang door de fabrieken zag ik overal opgewekte gezichten... we werden rondgeleid door de vicepresident, die een wit overhemd droeg. Op een gegeven moment kwam er een bankwerker met een paar beste vuile handen, sloeg hem op z’n schouder, noemde hem bij z’n voornaam en vroeg hem wat. En deze man kreeg a lá minute antwoord!”⁴⁰⁷ De ‘consensus’ van Mulder werd dus door De Waarheid gesignaleerd als verdacht.

De ‘tegenstelling tussen management en werkers’ die de Morele Herbewapening meende te kunnen overbruggen was op de werkvloer van de Hoogovens dus een politiek onderwerp. De Morele Herbewapening faciliteerde via Piet Mulder een scheuring in het bestuur van de EVC in de Hoogovens. Het ‘samenwerken’ met management werd, zoals Blokzijl had betoogd in het debat met Piet Mulder, door het EVC als onhaalbaar geacht, omdat ‘de klassentegenstellingen niet te overbruggen waren’. De Morele Herbewapening verkondigde daarentegen al jaren dat het ‘een alternatief’ was voor klassenstrijd.

Deze twee case-studies tonen aan wat ogenschijnlijk abstracte concepten als ‘einde van

---

⁴⁰⁴ A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De Geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 99.

⁴⁰⁵ “Nog een stakingsbreker op pad”. ”De waarheid”. Amsterdam, 20-09-1951. Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852656:mpeg21:a0090>

⁴⁰⁶ “Nog een stakingsbreker op pad”. ”De waarheid”. Amsterdam, 20-09-1951. Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852656:mpeg21:a0090>

⁴⁰⁷ “Om mee uit vissen te gaan...”. ”De waarheid”. Amsterdam, 17-10-1951. Geraadpleegd op Delpher op 15-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010851193:mpeg21:a0070>

de ideologie' en 'consensus in de industrie' concreet betekenden. Ogenschijnlijk neutrale managementconcepten waren vormgegeven vanuit een ideologische en politieke context en kregen een concrete invulling op de werkvloer: het veroorzaken van een scheuring in het bestuur van de communistische vakbond, en het propageren van 'samenwerken met de werkgever' om communistische agitatie tegen te gaan. Deze paragraaf toonde ook hoe ideeën van een industriële elite zich verspreidden naar de dagelijkse werkelijkheid op de werkvloer.

Conclusie

Nederland was aan het einde van de onderzoeksperiode van dit onderzoek, 1963, een ander land dan het bij de bevrijding in 1945 was geweest. De samenleving was door actieve overheidssteun en het Marshallplan snel geïndustrialiseerd, de vervlechting van Nederland met de nieuwe Westerse machtsblokken was een feit, en ook de Koude Oorlog was van karakter veranderd.

De vraag die aan het begin van dit onderzoek gesteld werd was hoe de Morele Herbewapening heeft bijgedragen aan de politisering van vermeende naoorlogse consensus in Nederland tussen 1945 en 1963. Die vraag kunnen wij nu beantwoorden. De zogenoemde ‘naoorlogse consensus’ bestond uit onder andere de volgende twee onderdelen: het ‘einde van de ideologie’ en een sfeer van ‘samenwerking en harmonie in de industrie’. Wat we hier zagen toonde aan dat ‘consensus in de industrie’ en het ‘einde van de ideologie’ niet uit de lucht kwamen vallen, maar ook onderhevig waren aan, vormgegeven door een bepaalde groep mensen met belangen.

Ten eerste toonde het onderzoek aan dat ideeën over de ‘consensus in de industrie’ uit de Amerikaanse oorlogsindustrie, via het internationale netwerk de Morele Herbewapening, in het Nederlandse Eindhoven terechtkwamen via Frits Philips. De revolutionaire oproep tot consensus in de industrie van de Morele Herbewapening had aantoonbare historische wortels in de Amerikaanse oorlogsindustrie van de jaren veertig. De organisatie bood dus een infrastructuur voor ideeën over anticommunisme, productiviteit en het ‘einde van de ideologie’. Frits Philips opereerde in een internationaal netwerk, en implimenteerde concrete voorbeelden uit de Amerikaanse oorlogsindustrie in zijn eigen industrie: bijvoorbeeld het boekje ‘Nederland zal Herrijzen’.

In zijn essay over ‘political transfer’, het kopiëren van buitenlandse voorbeelden en het implementeren van politieke tradities in een ander land, stelde historicus Henk te Velde dat ‘in feite alle soorten politiek onderdeel zijn geweest van internationale netwerken.’⁴⁰⁸ De wijze waarop Frits Philips ideeën over ‘consensus in de industrie’ implementeerde in Nederland toont aan dat ook dit onderdeel van de ‘naoorlogse consensus’ te verbinden is aan de internationale verspreiding van politieke ideeën met een politieke context. Zo was heel concreet te zien hoe ideeën uit Amerika gebruikt werden door Philips om een machtsvacuüm te helpen voorkomen tijdens de Bevrijding, en om ‘de tegenstelling tussen werknemers en management’ te helpen neutraliseren in een tijd van sociale onrust.

---

⁴⁰⁸ H. te Velde ‘Political Transfer: An Introduction’, *European Review of History: Revue européenne d’histoire*, 12:2 (2005), 205-221, 217.

Ten tweede was via de Morele Herbewapening te zien hoe het verkondigen van het einde van de ideologie in direct verband stond met het creëren van een ‘consensus in de industrie’, van een sfeer van samenwerking en harmonie tussen het management van de industrie en de werkers. De consensus in de industrie betekende het verminderen van de tegenstellingen tussen arbeiders en management,⁴⁰⁹ het verhogen van de arbeidsproductiviteit als alternatief voor klassenstrijd,⁴¹⁰ en het overbruggen van ‘links/rechts tegenstellingen’ of ‘ideologische tegenstellingen’ door middel van een ‘Derde Weg’.⁴¹¹ Het ‘einde van de ideologie’ stond dus in direct verband met het neutraliseren van de tegenstellingen tussen management en werkers in de industrie. Dat was vervolgens weer onderdeel van een anticommunistische revolutie die gepropageerd werd door de Morele Herbewapening en Philips: er moesten arbeiders gecreëerd worden die bevrijd waren van het ‘ik’ en zich in dienst wilden stellen ‘van de fabriek en van het land.’⁴¹² Volgens Frits Philips ging ‘harmonie in de industrie’ hand in hand met een revolutionaire strijd tegen het communisme, die gevoerd kon worden door de Morele Herbewapening.⁴¹³ Concreet hield dat in dat de Morele Herbewapening bijdroeg aan het neutraliseren van de communistische vakbond de EVC in de Hoogovensfabrieken, door een partijcheuring te veroorzaken, en door ‘consensus in de industrie’ te propageren via enkele ‘bekeerde’ vakbondsmensen.

Door middel van de publicaties van de Morele Herbewapening, de verspreiding van flyers, advertenties in de kranten, en zelfs toneelstukken van de organisatie werden twee onderdelen van de vermeende naoorlogse consensus gepolitiseerd: de ‘consensus in de industrie’ en het ‘einde van de ideologie’. Het verkondigen van het ‘gebrek aan ideologie’ door de Morele Herbewapening stond in verband met zowel een oproep tot consensus in de industrie, een oproep tot fanatiek anticommunisme, en tot een ideologische interventie in de pas gedekolonialiseerde staten van de Derde Wereld.

Deze discursieve ontwikkeling vertoonde overeenkomsten met andere organisaties van die tijd die bekend zijn uit de wetenschappelijke literatuur, zoals het Congress for Cultural Freedom, en de daaraan verwante teksten van de ‘modernisation theorists’ en de

---

⁴⁰⁹ F. Buchman, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955);

P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 124.

⁴¹⁰ F. Buchman, *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959) 15.

⁴¹¹ F. Buchman, *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955);

P. Howard, *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951) 124.

⁴¹² M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid. Band A. Periode 1924-1955* (Leiden 1986) 212.

⁴¹³ "Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties MORELE HERBEWAPENING IN UNIVERSELER GEWAAD Nederl. delegatie te Washington". "De Telegraaf". Amsterdam, 13-01-1951. Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:a0296>

‘end of ideologists.’ De consensus die de Morele Herbewapening in de industrie bepleitte was dus geen natuurverschijnsel, maar onderdeel van een groter ideologisch frame dat op geopolitiek niveau gevormd werd. Tussen het aanbreken van de Koude Oorlog en de grote verspreidingsactie van het pamflet in 1959 bleef de organisatie een strijd in de cultuur en de industrie verkondigen. Toen de organisatie in de vroege jaren zestig werd bekritiseerd, onder andere door Mies Bouwman op de nationale televisie in 1963, was er al een decennium aan politisering van de naoorlogse consensus geweest.

Ten derde toonde dit onderzoek aan dat aandacht voor de concrete verspreiding van abstracte concepten als ‘einde van de ideologie’ en ‘consensus in de industrie’ in de samenleving een heel ander beeld oplevert van de vermeende naoorlogse consensus, dan wanneer de focus voornamelijk ligt op de rol van intellectuelen, zoals dat bijvoorbeeld door Tity de Vries in haar boek *Complex Consensus* was gedaan. Dit onderzoek staat met haar onderzoek in debat wat betreft de vermeende naoorlogse consensus die aan de oppervlakte van de jaren vijftig gesignaleerd werd. In feite werden ideeën over consensus en het einde van de ideologie in Nederland verspreid door politiek gedreven mensen met de mogelijkheid en de middelen zulke ideeën te verspreiden: bijvoorbeeld Frits Philips. Door de verspreiding van ideeën te onderzoeken, bijvoorbeeld via de digitale krantendatabase Delpher, worden sociale en politieke dimensies blootgelegd die iets kunnen zeggen over met welk doel bepaalde ideeën werden verspreid. In Nederland had de Morele Herbewapening bijvoorbeeld twee belangrijke vertegenwoordigers, afkomstig uit twee invloedrijke Nederlandse families. Dat waren de familie Philips, met name Frits en Digna Philips, en Charlotte Beuning-van Vlissingen. Zij hebben een groot aandeel gehad in het faciliteren van de Morele Herbewapening in Nederland en vervolgens het implementeren en verspreiden van de ideeën van de organisatie in de Nederlandse industrie.

Door de verspreiding van de Morele Herbewapening onder de loep te nemen bleek dat er onder de oppervlakte van het ‘einde van de ideologie’ en de ‘consensus in de industrie’ een sterke ideologische strijd schuilde, waarbij er zelfs in revolutionaire bewoordingen werd opgeroepen tot een strijd tegen het communisme. Daardoor kan dit onderzoek een bijdrage leveren aan de discipline van ‘intellectual history’ als bewijs voor een vruchtbare combinatie van ideeëngeschiedenis met een focus op de concrete verspreiding van ideeën, zoals dat in de betogen van Wickberg en Müller was geopperd. Abstracte concepten als het ‘end of ideology’, ‘harmonie in de industrie’ en ‘het neutraliseren van links/rechts tegenstellingen’ hadden een worteling in de geleefde ervaring van de alledaagse praktijk, die in beeld gebracht kon worden door zo concreet mogelijk de verspreiding van ideeën te

traceren.

In dit onderzoek waren het niet politici, intellectuelen en bepaalde uitgeverijen die ideeën verspreidden, de van oudsher traditionele onderzoeksobjecten van intellectuele geschiedenis, maar gedreven en politiek bewuste bedrijfsleiders, zoals Frits Philips. Frits Philips ging verder dan men doorgaans verwacht van de rol die bedrijfsleiders in het politieke landschap spelen. Hij was zeer politiek gedreven, verspreidde de boodschap van de Morele Herbewapening zowel in zijn bedrijven als in de Nederlandse samenleving op grote schaal, en was ook in zijn persoonlijke contact met Willem Drees soms zelfs zeer grof. Vervolgonderzoek zou moeten uitwijzen of de mate waarin de industrie in Nederland tijdens de Koude Oorlog betrokken was bij het verspreiden en faciliteren van de Morele Herbewapening afweek van de mate van betrokkenheid van de industrie in andere West-Europese landen.

De handelswijze van Philips roept in ieder geval nieuwe interessante vragen op, bijvoorbeeld de vraag hoeveel invloed grote bedrijven, en de bedrijfsleiders daarvan, uitoefenen op de maatschappij en de rol die zij spelen bij de verspreiding van bepaalde ideologieën. Bovendien vervult een netwerk als een bedrijf daarbij een traditionele rol qua disciplinerend, waarbij een top-down verspreiding van ideeën van een industriële elite zich snel naar de werkvloer kunnen verplaatsen binnen een genormaliseerde structuur met een hiërarchische indeling. Jan Werner Müllers oproep om meer aandacht te hebben voor ‘second-hand dealers of ideas’⁴¹⁴ kan daarmee aangevuld worden met een oproep aan historici oog te hebben voor bedrijfsleiders als ideologen en de rol van industriëlen bij het organiseren, verspreiden en vormgeven van ideologie in de samenleving.

De focus op bedrijfsleiders als ‘ideologen’ past bij de nieuwe historiografische aandacht van politieke geschiedenis voor macht buiten de traditionele machtscentra om, zoals parlementaire centra, en bij het doorbreken van ‘methodologisch nationalisme’, het onbewust reproduceren van de natiestaat als dominant onderzoeksframe in het onderzoek naar nationalisme.⁴¹⁵ Frits Philips opereerde bijvoorbeeld binnen een internationaal en geopolitiek krachtveld, onderhield internationale contacten en faciliteerde tegelijkertijd de oprichting van bedrijfstrainingen van de Morele Herbewapening in de Hoogovensfabrieken. De positie van bedrijfsleiders tussen de natiestaat en de werkvloer in zorgt daarom voor een interessant perspectief, dat nieuwe (geo)politieke vervlechtingen in het middenveld van de samenleving in beeld kan brengen.

---

⁴¹⁴ J. W. Müller, ‘Contemporary’ History and the Historical Discipline’, *Journal of Contemporary History*, Vol. 46, No. 3, *At the Crossroads of Past and Present* (Juli 2011), pp. 574-590, 588.

⁴¹⁵ E. Storm, ‘Overcoming Methodological Nationalism in Nationalism Studies: The Impact of Tourism on the Construction and Diffusion of National and Regional Identities’, *History Compass* 12/4 (April 2014) 361-373.

Wat betreft het onderzoek naar de Koude Oorlog in het algemeen, en onderzoek naar de Cultural Cold War in het bijzonder, verdient de Morele Herbewapening het om in het canon van de Koude Oorlog opgenomen te worden. De Morele Herbewapening vult het onderzoek naar de mobilisering van culturele terreinen in de Koude Oorlog, de ‘Cultural Cold War’, goed aan.⁴¹⁶ De organisatie heeft namelijk een groot aantal flyers, boeken en folders uitgegeven waarin op werd geroepen tot een fanatieke strijd tegen het communisme. Ook heeft de organisatie enkele culturele producties geproduceerd. Oftewel: het was een gigantische internationale propagandamachine, die de ‘Cultural Cold War’ zelfs naar de bioscopen in Rotterdam wist te brengen.

De organisatie is echter sterk onderbelicht, terwijl het kon leunen op een groot internationaal netwerk en, in ieder geval wat betreft de Nederlandse casus, tegelijkertijd een rol speelde in de alledaagse politiek van de Nederlandse industrie. Ook in de Nederlandse samenleving werd haar anticommunistische boodschap op grote schaal verspreid via nieuwe en oude mediakanalen. De invloed die Frits Philips op Willem Drees heeft gehad zal misschien nooit helemaal opgehelderd kunnen worden, maar dat de van oorsprong Amerikaanse organisatie dicht op de Nederlandse politiek zat bleek uit de intieme contacten die bestonden tussen Philips en Drees.

Tot slot is ook vervolgonderzoek naar de Morele Herbewapening zelf daarom van groot belang: de mate waarin zij in de rest van de wereld actief was, de grootte van haar propaganda apparaat, en de mate waarin bedrijfsleiders in dit internationale netwerk opereerde en vervolgens deze contacten en ideeën gebruikten om in hun thuisland de Koude Oorlog vorm te geven zijn allemaal thema’s die hier nog niet uitgewerkt konden worden, maar aansluiten bij de aandacht voor de rol van internationale netwerken in de Koude Oorlog.⁴¹⁷ De Morele Herbewapening was actief in het Ruhrgebied, in Engeland, had leden in Japan en India, en faciliteerde tegelijkertijd ‘bedrijfscursussen’ in Nederlandse fabrieken: de internationale component en de vele diverse contacten van de organisatie vormen een schat voor toekomstig onderzoek

---

⁴¹⁶ G. Scott-Smith, H. Krabbendam ed., *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (Londen 2003).

⁴¹⁷ Zie bijv. F. Baudet, ‘The ideological equivalent of the atomic bomb’. The Netherlands, Atlanticism, and human rights in the early Cold War’, *Journal of Transatlantic Studies*, 9:4, (2011) 269-281.; V. Aubourg, ‘Organizing Atlanticism: The Bilderberg Group and the Atlantic Institute, 1952-1963’, G. Scott-Smith, H. Krabbendam ed., *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (Londen 2003) 92-109

Nawoord

Wat begon met een verdachte advertentie in de digitale krantendatabase, eindigde met een gigantische hoeveelheid bronmateriaal over geheime etentjes, heimelijke beïnvloeding door een industriële familie, en een fascinerend kijkje in de alledaagse realiteit van arbeiders in de Hoogovens. De reden dat ik eindeloos ben blijven speuren in deze ‘detective’ van een halfjaar, had, naast mijn gezonde mate van gecultiveerde paranoia, nog een andere reden.

Met zijn dissertatie over de ‘post-politisering’ van het Westen, was het historicus Daniel Strand’s intentie om te onderzoeken hoe intellectuelen en academici actief het onvermogen om te geloven in het emancipatoire potentieel van de toekomst hebben versterkt door het omarmen van het ‘There is no alternative’ discours.⁴¹⁸ Mijn intentie was om de historiografische fundamenten waarop dat ‘There is No Alternative’-ethos was gefundeerd te problematiseren. De ‘naoorlogse consensus’ uit de literatuur van de jaren negentig vertoonde mijns inziens problematische parallellen met het ‘end of ideology’ argument, waardoor er een klassieke dichotomie werd gereproduceerd tussen kennis versus populisme, ratio en bijgeloof, wetenschap en ideologie, het ‘volwassen Westen’ en de achterlijke Sovjet-Unie.

Met dit onderzoek hoopte ik aan te tonen dat die dichotomie niet alleen onjuist is, maar dat het ook het zicht belemmert op specifieke machtsrelaties en op de manieren waarop er onderdrukking van conflict plaatsvond. Bepaalde onderdelen van de ‘naoorlogse consensus’ waren namelijk ook onderhevig aan sacralisering en politisering. Er werd zelfs vanuit een internationaal netwerk van top-industriëlen een kunstmatige revolutie gecreëerd om te voorkomen dat arbeiders zouden vallen voor communistische agitatie.

Vanwege de historische nabijheid is het naoorlogse Nederland misschien wel de belangrijkste historische periode om het huidige Nederland te begrijpen. De vervlechting met nieuwe Westerse samenwerkingsverbanden, de opbouw van de sociaaldemocratie, het trauma van de Tweede Wereldoorlog en het uitsluiten van communistische invloeden in de Nederlandse samenleving in het licht van de Koude Oorlog hebben allemaal veel bijgedragen aan de fundamenten van het heden. Als we als samenleving de rol en de macht van het bedrijfsleven in de Nederlandse politiek willen doorgronden, doen we er goed aan deze merkwaardige naoorlogse periode opnieuw te bekijken. Door deze periode echter te beschrijven in termen van ‘pragmatisme’ en ‘consensus’, door het oftewel te beschrijven als een periode van een op ratio gebaseerde evenwichtstoestand, blijven specifieke machtsstructuren onderbelicht.

---

⁴¹⁸ D. Strand, p. 27.

Politiek is altijd een combinatie van macht en ideologische hegemonie, en geen enkele politieke constellatie kan zich beroepen op 'rationaliteit', hoewel dat wel beweerd wordt. Wat mijn drijfveer was voor het onderzoeken van dit thema, was dat ik geloof dat historici het heden perspectief kunnen bieden door aan te tonen dat het verleden arbitrair was en onderhevig was aan ambivalentie, willekeur en macht. Als verandering in het heden epistemologisch wordt gebarricadeerd met een triomf van 'rationalisme', is er niets zo subversief als de irrationaliteit van de fundamenten van dat heden te belichten. Zolang de macht in het verleden wordt belicht, ontloopt zij ook in het heden niet de schijnwerper. Ik hoop dat de lezer dat geproefd heeft tijdens het lezen van deze masterscriptie.

Daniël Korving, 30-07-2018.

Literatuurlijst

- Augusteijn, J., P. Dassen, M. Janse ed., *Political Religion beyond Totalitarianism The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (2013).
- Aubourg V., 'Organizing Atlanticism: The Bilderberg Group and the Atlantic Institute, 1952-1963', G. Scott-Smith, H. Krabbendam ed., *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (Londen 2003) 92-109.
- Bank J., 'Televisie in de jaren zestig', in: H. W. von der Dunk e.a. ed., *Nederland in de jaren vijftig en zestig. Wederopbouw, Welvaart en Onrust* (Houten 1986) 85-121.
- Baudet F., 'The ideological equivalent of the atomic bomb'. The Netherlands, Atlanticism, and human rights in the early Cold War', *Journal of Transatlantic Studies*, 9:4, (2011) 269-281.
- Beyens N., *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).
- Blom J. C. H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland 1945-1950', in: P.W. Klein, G. N. Van der Plaats ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981).
- Bogaard A. van den, 'The Cultural Origins of the Dutch Economic Modeling Practice', *Science in Context* [Volume 12, Issue 2](#) (1999), pp. 333-350.
- Boobbyer P., 'The Cold War in the Plays of Peter Howard', *Contemporary British History* 19:2, (2005) 205-222.
- Bottenburg M. v., '*Aan den Arbeid!*' *In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid, 1945-1995* (Amsterdam 1995).
- Carew A., 'The Politics of Productivity and the Politics of Anti-Communism: American and European Labour in the Cold War', *The Cultural Cold War in Western Europe* (London 2003).
- Cherny R. W., W. Issel, K. W. Taylor ed., *American Labor and the Cold War. Grassroots Politics and Postwar Political Culture* (New Jersey 2004).
- Crone V.C., *De kwetsbare kijker: een culturele geschiedenis van televisie in Nederland* (Amsterdam 2007).
- Daalders H., *Gedreven en Beboedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Uitgeverij Balans 2003) 302.
- Daalder H., N. Cramer ed., *Willem Drees* (Houten 1988).
- Daalder H., *Het Socialisme van Willem Drees* (Amsterdam 2000).
- Daalder H., J. Goemers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Uitgeverij Balans 2014).

- Dauids M., 'The Fabric of Production: The Philips Industrial Network', *History and Technology* Vol. 20, No. 3, (September 2004), pp. 271-290.
- Diamond S. R., *Right Wing Movements in the United States, 1945-1992* (Berkeley 1993).
- Dommet K., 'Ideological Quietism? Ideology and Party Politics in Britain', *Political Studies*, Vol. 64 (1) (2016).
- Elteren M.C.M. van, *Staal en Arbeid. Band A. Periode 1924-1955* (Leiden 1986).
- Fukuyama F., *The End of History and the Last Man* (New York 1992).
- Geertz C., 'Thick Description: Toward an interpretative theory of culture', C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1973).
- Gilman N., *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America* (London 2003).
- Gordon C., 'Crafting a Usable Past: Consensus, Ideology, and the Historians of the American Revolution', in: *The William and Mary Quarterly*, Vol. 46, No. 4 (Oct., 1989), pp. 671-695.
- Grimshaw M., 'Encountering Religion: Encounter, Religion, and the Cultural Cold War, 1953-1967', *History of Religions*, Vol. 51, No. 1 (August 2011), pp. 31-58.
- Haan I. de, 'De maakbaarheid van de samenleving en het einde van de ideologie 1945-1965', J.W. Duyvendak, I. de Haan ed., *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 89- 105.
- Harding T., *The Political History of Organized Labor in Brasil* (Stanford University 1979).
- Hellema D., *De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse Revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990).
- Hellema D., 'The Relevance and Irrelevance of Dutch Anti-Communism: The Netherlands and the Hungarian Revolution 1956-57', *Journal of Contemporary History; Jan* 1, 30, 1. (1995) 169-186.
- Herzog J., America's Spiritual-Industrial Complex and the Policy of Revival in the Early Cold War, *The Journal of Policy History*, Vol. 22, No. 3, (2010) 338-365.
- Huistra H., B. Mellink, 'Phrasing history: Selecting sources in digital repositories', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 49:4 (2016) 220-229.
- Hulst, N. Van, *De Effectiviteit van de Geleide Loonpolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980).
- Inklaar F., *Van Amerika geleerd. Marshall-bulp en kennisimport in Nederland* (Amsterdam 1997).
- Jong L.de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945. Deel 10a -*

Het laatste jaar (2e band) (Den Haag 1980).

Jonge A. A. de, *Het communisme in Nederland. De Geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).

Karsten L., K. van Veen, *Managementsconcepten in beweging: tussen feit en vluchtigheid* (Den Haag 1998).

Kirby, D., *The Cold War and American Religion* (online pub date: May 2017).

Klein P.W., G. N. Van der Plaat ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981).

Kossmann E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België, Deel 2, 1914-1980* (Hilversum 1978).

Loor, H.D. de, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxfordgroep in Nederland, een sociale beweging van het Interbellum* (Kampen 1986).

Loth W., *Europe, Cold War and Coexistence, 1955-1965* (London 2004).

Liagre-Böhl, H. de, 'De rode beer in de polder', in: C. Kristel, E. Gans e.a., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Uitgeverij Balans 2003).

Liagre Böhl H. de, J. Nekkers, L. Slot ed., *Nederland Industrialiseert! Politieke en ideologische [sic] strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid, 1945-1955* (Nijmegen 1981).

Lightbody B., *The Cold War. Questions and Analysis in History* (Londen 1999).

Lucas S., *Freedom's War. The American Crusade against the Soviet Union* (New York 1999).

Luyckx P., P. Slot ed., 'Inleiding', *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 7-11.

Maier C., 'The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy after World War II', *International Organisation*, 31 (4) (1977).

Muehlenbeck P. E., *Religion and the Cold War. A Global Perspective* (Nashville 2012).

Müller J. W., 'Contemporary' History and the Historical Discipline', *Journal of Contemporary History*, Vol. 46, No. 3, *At the Crossroads of Past and Present* (Juli 2011), pp. 574-590.

Major P., R. Mitter ed., *Across the Blocs : Exploring Comparative Cold War Cultural and Social History* (Londen 2004).

- Mannheim K., *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. (London, 1979).
- McMahon D.M., 'Return of the History of Ideas?', in *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by D.M. McMahon and S. Moyn (Oxford, 2014), p. 13–32.
- McMahon D. M., S. Moyn, 'Introduction: Interim Intellectual History', *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by D.M. McMahon and S. Moyn (Oxford, 2014) 3- 12.
- Neill E., 'Varieties of Positivism in Western European Political Thought, c. 1945-1970: An Introduction,' *History of European Ideas, Vol. 39, No. 1* (2013)
- Padgett S., W. E. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe* (London 1991).
- Péteri G., 'Nylon Curtain- Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe' in: *Slavonica* Vol. 10, No. 2. (2004).
- Rigthart H., *Eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) .
- Rodenburg P., 'Ingenieurs van de Samenleving. De opkomst van het technocratisch denken in de Verenigde Staten en Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis Vol. 127, No. 2.* (2014).
- Rooy P. de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', R. Aerts, H. de Liagre Böhl e.a. ed., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-260.
- Sack D., *Moral Re-Armament: the Reinventions of an American Religious Movement* (New York 2009).
- Schoonoord D.C.L., *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (NIOD 2011).
- Schroeder S.M., *To Forget it All and Begin Anew: Reconciliation in Occupied Germany, 1944-1954* (London 2013) 97.
- Schuyt K., E. Taverne, *Dutch Culture in a European Perspective, Volume 4 1950: Prosperity and Welfare* (Assen 2004).
- Scott Lucas W., 'Beyond Freedom, Beyond Control: Approaches to Culture and the State-Private Network in the Cold War', G. Scott-Smith, H. Krabbendam ed., *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960* (Londen 2003).
- Scott-Smith G., *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and the post-war American hegemony* (London 2002).
- Scott-Smith G., 'The Congress for Cultural Freedom, The End of Ideology, and the Milan Conference of 1955: Defining the Parameters of Discourse', *Journal of Contemporary History, Vol 37 No. 3* (2002), pp. 437-455.

- Sinke T., 'Dutch Communism in Transition: The Unfolding of a National Cold War during Political Reconstruction, 1944-8' *Journal of Contemporary History* 2017, Vol. 52(4), 1042-1062.
- Smit E.J., *De syndicale onderstroom: Stakingen in de Rotterdamse haven, 1889-2010*. (Amsterdam: Vossiuspers UvA 2013).
- Steinmetz W., Heinz-Gerhard Haupt, 'The Political as Communicative Space in History: The Bielefeld Approach' in: W. Steinmetz, I. Gilcher-Holthey, H-G. Haupt eds., *Writing Political History Today* (Frankfurt/New York 2013).
- Stoop S., *De Sociale Fabriek. Sociale Politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden* (Utrecht 1992).
- Storm E., 'Overcoming Methodological Nationalism in Nationalism Studies: The Impact of Tourism on the Construction and Diffusion of National and Regional Identities', *History Compass* 12/4 (April 2014) 361-373.
- Strand D., *No Alternatives. The end of ideology in the 1950s and the post-political world of the 1990s* (Stockholm 2016).
- Teichroew, A., A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records. A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C* (2011).
- Teulings A., *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern* (Amsterdam 1976).
- Vries T. De, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse Intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum 1996).
- Vries, J. De, *Hoogovens in IJmuiden. 1916-1968. Ontstaan en groei van een basisindustrie* (IJmuiden 1968).
- Westers M. F., *Mr. D. U. Stikker en de Naoorlogse Reconstructie van het Liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena* (Utrecht 1988).
- White H., *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore 1987).
- Wickberg D., 'Intellectual History vs. the Social History of Intellectuals', *Rethinking History*, (2001) 5:3, 383-395.
- Van Zanden J. L., Geleide loonpolitiek en de internationale concurrentiepositie van Nederland, 1945-1962, in: *Maandschrift Economie, Vol. 52* (1988)464-477.

Primaire Bronnen

Publicaties Morele Herbewapening

Buchman F., *Herbouw van de Wereld. Toespraken van Frank N. D. Buchman* (Utrecht 1955).

Buchman F., *Ideologie en Coëxistentie, Morele Herbewapening* (Den Haag 1959).

Carrard A., *De Chef. Zijn vorming en zijn taak* (Maastricht 1946).

Howard P., *Ideeën hebben benen. Een ideologie voor de democratie, die- strijdend op een wereldfront- de toekomst kan redden* (Leiden 1948).

Howard P., *De Wereld Herbouwd. De geschiedenis van Frank Buchman en van de mannen en vrouwen van de Morele Herbewapening* (Leiden 1951).

Campbell P., P. Howard, *America needs an Ideology* (London 1957).

Moral Rearmament, *You Can Defend America* (Washington 1941), zie http://digicom.bpl.lib.me.us/books_pubs/127

Moral Rearmament, *World Labour and Caux. Speeches and Statements by Trade Union and Socialist Leaders at the Moral Re-Armament Assembly Caux, Switzerland* (1950).

Algemeen Archief Frank Buchman / Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C.

'Attendance lists'. 'Conference and Convention File, 1935-1968' in : A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records. A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress*, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C (2011) 100-104.

Box 425, 'Films, 1938-1970', in: A. Teichroew, A. Nolen, ed., *Moral Re-armament Records. A Finding Aid to the Collection in the Library of Congress*, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C (2011)109.

Brief Paul Kurowski aan Frank Buchman, 14 januari 1960, BOX 52: Kurowski, Paul, 1950, 1956-1960 *Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C.*

Archief Frank Buchman/ Moral ReArmament, Correspondenties Familie Philips – Buchman, Box 69, Moral Re-Armament Records, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C

Ongedateerde brief uit (mei?)1945, Frits Philips naar Frank Buchman.

Telegram F. Philips naar Buchman (2 Augustus 1945).

Brief en Telegram Sylvia en Frits Philips aan Frank Buchman (Rome 19 maart 1951).

Brief Buchman naar Philips (20 juni 1951).

Brief Sylvia Philips aan Frank Buchman (Eindhoven 3 april 1952)

Brief Frits Philips aan Buchman (5 april 1952).

Brief Sylvia Philips naar Buchman (9 maart 1952).

Brief Digna Philips aan Frank Buchman (30 mei 1957) .

Brief Digna en Annejet Philips aan Buchman (Detroit 26 April 1957).

Nationaal Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, Centrale Veiligheidsdienst (46-49) en Binnenlandse Veiligheidsdienst (1949-1952), onderwerpdossiers 1946-1952, 2. 04. 127, Inv. Nr. 889

14 juli 1951, Inlichtingendienst Beverwijk, nr. 324.

23 juli 1951, inlichtingendienst beverwijk, antwoord no. 113.044.

Krantenkniptsel uit de krant ‘Kennemerland’ 30-5-1951.

Inlichtingen over P.M. Mulder te Beverwijk, 1 juni 1951, nr. 267.

Kort Verslag van de openbare bijeenkomst van Morele Herbewapening, gehouden op Maandag 31 maart 1952 te 19.45 uur in de Rivierahal te Rotterdam, Dossier ID. no. 432, Morele Herbewapening, 8 april 1952.

Ongedateerd document in: *Archief BVD NA Centrale Veiligheidsdienst (46-49) en Binnenlandse Veiligheidsdienst (1949-1952), onderwerpdossiers 1946-1952, 2. 04. 127, Inv. Nr. 889.*

Digitaal Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken BVD, 19 mei 1956, L. Eindhoven aan Minister van Binnenlandse Zaken. No. 340805, Betr. Het bestand tussen de C.P.N. en de Soc. Unie’ op: <http://www.inlichtingendiensten.nl/ambtsberichten/340805.pdf>

Nationaal Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954, 2.05.117, nr. 236, 25075.
Foto en documenten van World Assembly Moral Rearmament, June 2,3, 1948 .

Archief Willem Drees Nationaal Archief, Archief W. Drees (1186-1988) Inv. Nr. 986. C. 22540,
toegang: 2.21.286.,

Brief George W. Welsh aan W. Drees, (12 Mei 1947).

Brief Drees aan Philips, (14 sept, 1948).

Brief Frits Philips aan Drees,(22 oktober 1948).

Brief Frits Philips aan W. Drees (12 mei 1949).

Brief W. Drees aan F. Philips, (19 mei 1949).

Brief W. Drees aan De Loor (15 november 1955).

Brief F. Philips aan Mw. Drees, (Eindhoven 4 april 1952) .

Brief W. Drees aan De Loor (27 juni 1958) .

Brief van Rajmohan Gandhi aan Drees vanuit Caux, (15 juli 1960).

Brief C. v. Beuningen-Vlissingen aan Drees, (26 juli 1960) .

Brief F. Philips aan Drees (Eindhoven 19 sept 1963).

Publicatie Philips

F. J. Philips ed., *Nederland Zal Herrijzen* (Eindhoven 1944), zie
http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:EVDO02:NIOD05_8249

Verhandelingen Tweede Kamer

Kamerstuk Tweede Kamer 1950-1951 kamerstuknummer 1900 I ondernummer 4, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951. (Huis der Koningin).

Vaststelling Hoofdstuk X (Dept. Econ. Zaken), Rijksbegr. Dienstjaar 1953, 23^e vergadering, 3227, in: *Handelingen Tweede Kamer 1952-1953 04 december 1952*, p. 19.

Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, Kamerstuk Tweede Kamer 1950-1951 kamerstuknummer 1900 I ondernummer 5, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, p.1.

Digitale Krantendatabase Delpher, gesorteerd op datum.

‘For a better Holland. Ir. Otten begint kruistocht voor Morele Herbewapening’, in: *Trouw* (13-10-1947). Geraadpleegd op Delpher op 17-07-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010871267:mpeg21:a0085>

‘Berend Blokzijk spreekt voor 500 Hoogovenarbeiders’, in: *De Waarheid* (Amsterdam, 17-03-1949). Geraadpleegd op Delpher op 07-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010851486:mpeg21:a0011>

‘ANP Nieuwsbericht’. (12-06-1949)p. 3. Geraadpleegd op Delpher op 29-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=anp:1949:06:12:3>

‘De democratie mist bezieling. Haar tegenstanders hebben een ideologie’, *Bredasche Courant*, (22-08-1950) (Inzage in KB)

‘Caux: kamp der Morele Herhewapenaars. Streven naar nieuwe Ideologie. Bekenentissen van “veranderde mensen”’, in: *De Telegraaf* (Amsterdam 08-07-1950). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585089:mpeg21:a0233>

‘Morele herbewapening’, in: *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant en Vrije Twentsche courant*. (11-06-1951). Geraadpleegd op Delpher op 15-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAEN01:000056667:mpeg21:a0011>

Staking bij Bouwwerk Hoogovens’, in: *Het Parool* (30-08-1951). Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830794:mpeg21:a0017>

‘Nog een stakingsbreker op pad’ in: *De Waarheid* (Amsterdam, 20-09-1951). Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852656:mpeg21:a0090>

‘Staking bij Breedband opgeheven’, in: *De Volkskrant* (02-10-1951). Geraadpleegd op Delpher op 14-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010843082:mpeg21:a0106>

‘Om mee uit vissen te gaan...’, in: *De Waarheid* (Amsterdam, 17-10-1951). Geraadpleegd op Delpher op 15-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010851193:mpeg21:a0070>

‘Nieuwe Mensen, Nieuwe Naties. Morele Herbewapening in Universeler Gewaad. Nederlandse delegatie te Washington’, in: *De Telegraaf* (Amsterdam, 13-01-1951). Geraadpleegd op Delpher op 28-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585248:mpeg21:a0296>

‘De heer W. Vogt naar Amerika’, in: *Het Parool* (26-05-1952). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010830276:mpeg21:a0070>

‘Eerste Aziatische conferentie voor Morele Herbewapening’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* (Groningen, 17-10-1952). Geraadpleegd op Delpher op 14-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010676993:mpeg21:a0021>

‘Bijeenkomst morele herbewapening’, in: *Algemeen Handelsblad* (17-05-1952). Geraadpleegd op Delpher op 14-06-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088231:mpeg21:a0026>

‘De Socialistische Unie in Dienst van de Amerikanen’, in: *De Waarheid* (Amsterdam, 22-03-

1952), p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010368778:mpeg21:p005>

‘MORELE HERBEWAPENING Conferentie op Ceylon’, in: *Algemeen Handelsblad* (17-10-1952). Geraadpleegd op Delpher op 08-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000044218:mpeg21:a0053>

‘ANP Nieuwsbericht’. 08-09-1953, 55. Geraadpleegd op Delpher op 29-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=anp:1953:09:08:55>

‘Oldenbroek vermaant de Morele Herbewapening’, in: *Trouw* (21-10-1953). Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010820569:mpeg21:a0127>

‘MORELE HERBEWAPENING”, in : *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*, (s-Hertogenbosch, 01-10-1953). Geraadpleegd op Delpher op 16-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011202800:mpeg21:a0159>

‘Vurige van Geest’, in : *De Telegraaf* (Amsterdam, 04-06-1953). Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585726:mpeg21:a0133>

‘Toneel van de Morele Herbewapening,’ in: *Het vrije volk : democratisch-socialistisch dagblad* (Rotterdam, 14-04-1956). Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010952491:mpeg21:a0250>

‘Opvoering Vanishing Island, Missie van Morele Herbewapening’, in: *De Telegraaf* (Amsterdam, 26-04-1956). Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110586483:mpeg21:a0165>

”Toneel van Morele Herbewapening”, in: *Het vrije volk : democratisch-socialistisch dagblad* (Rotterdam, 14-04-1956). Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010952491:mpeg21:a0250>

‘Geestelijk leven. Ideologie voor het Westen’, in: *De Telegraaf*, Amsterdam, 26-11-1959. Geraadpleegd op Delpher op 05-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110587858:mpeg21:a0271>

”Infiltratie”, in: *De Telegraaf* (Amsterdam, 26-11-1959). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110587858:mpeg21:a0269>

‘Hoop van de wereld’, in: *Trouw* (04-06-1960). Geraadpleegd op Delpher op 29-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010819104:mpeg21:a0225>

”Advertentie”. ”Algemeen Handelsblad”. Onbekend, 04-06-1960. Geraadpleegd op Delpher op 15-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000036671:mpeg21:a0049>

‘Advertentie’, in: *Leeuwarder courant : hoofdblad van Friesland* . (Leeuwarden, 11-02-1961). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010615855:mpeg21:a0105>

”Advertentie”., in: *De Telegraaf* (Amsterdam, 04-02-1961). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110588200:mpeg21:a0100>

‘Advertentie’, in: *Trouw*. (11-02-1961). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010814144:mpeg21:a0096>

”Advertentie”. ”Algemeen Handelsblad”. Onbekend, 01-04-1961. Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCOI:000036575:mpeg21:a0226>;

‘Voor f.70.- keek men naar „morele herbewapening” .Bioscopen Uitgekocht voor de Film ‘De Bekroning’, in: *De Waarheid* (Amsterdam, 29-03-1961). Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010371049:mpeg21:a0001>

‘Morele Herbewapening’, in: *Nieuwsblad van het Noorden* (Groningen, 11-02-1961). Geraadpleegd op Delpher op 06-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010678396:mpeg21:a0221>;

”Persschouw Morele herbewapening”, in: *Gereformeerd gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling* (Rotterdam, 28-09-1961). Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010626806:mpeg21:a0024>

‘W. VOGT wil radio en tv „volgens beginselen van de Morele Herbewapening’, in: *Algemeen Handelsblad* (25-11-1963). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRCOI:000034444:mpeg21:a0044>

”W. Vogt uitgedaagd tot debat met Homofielen”, in: *Friese koerier : onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden* (Heerenveen, 20-12-1963). Geraadpleegd op Delpher op 20-03-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010689301:mpeg21:a0260>

‘Deining rond TV-uitzending Conflict tussen VPRO en Morele Herbewapening’, in: *Limburgsch dagblad* (Heerlen, 17-09-1963). Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010526065:mpeg21:a0128>

‘Mies Bouwman zei in „Zo is het ook nog eens een keer” zaterdagavond „een heel vies woord”: Morele Herbewapening.”, in: *Leeuwarder courant : hoofdblad van Friesland* (Leeuwarden, 09-12-1963). Geraadpleegd op Delpher op 25-05-2018, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010616718:mpeg21:a0107>;

Teksten uit het ‘end of ideology’ debat

Aron R., ‘The End of the Ideological Age’, from: *The Opium of the Intellectual*, 1957, in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 27-48.

Bell D., *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (New York 1962).

Bell D., *The End of Ideology in the West*, C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 87-106 (1960).

Lipset S. M., ‘The end of ideology? from Political Man, 1960’, in: C. Waxman ed., *The end of Ideology Debate* (New York 1968) 69-87.

Overige

Kruls H. J., *Vrede of Oorlog? De wereld, West-Europa en de Benelux onder de dreiging van onze tijd* (Den Haag 1952).

Stalin J. 'The task of business executives. Speech delivered at the First- All-Union Conference of Leading Personnel of Socialist Industry, February 1931', in: J. V. Stalin, *Works. Volume 13, July 1930- January 1934* (Moskou 1955), 31-45.

Statement of Senator Harry S. Truman, Washington, D.C., April 12, 1943. Truman Papers - Senate & Vice Presidential Papers, in: *Harry S. Truman Papers, 1934-1945*, <https://www.trumanlibrary.org/hstpapers/vp.htm#subseries5-1>

International Foundation European Left, *Links Europa Interfact. A quarterly journal of the Carlos Pronk-Institute for Socialist Peace and Development Policy*, (Rotterdam 1981).

¹ 'Links Europa vereenigt mit Le interfact, europ. sozialist. Zeitung ; e. Zweimonatsschr. ; hervorgegangen aus Europress, ESZ u. Le interfact, d. Journal d. Carlos-Pronk-Inst. für Sozialist. Friedens- & Entwicklungspolitik' (Frankfurt 1983).

Peter Howard and Alan Thornhill, *Music at Midnight* (1963). Te bekijken op: <https://vimeo.com/168772591>

Dr. F. A. Philips over de Morele Herbewapening, AVRO 26 februari 1952, interview door T. Nieuwenhuyzen', *Archief Beeld en Geluid*.

Driberg T., *The Mystery of Moral Re-Armament. A Study of Frank Buchman and His Movement* (London 1964)

Haefen W. L. van, *Homofilie in de Praktijk. Is homoseksualiteit een mode van de tijd, een fout van de natuur of een ziekte?* (Amsterdam 1965).

Pous-de Jonge, H. de, *Reiken naar een nieuwe wereld* (Kampen 2005).

De database van het IISG, *Labour Conflicts* <https://collab.iisg.nl/web/labourconflicts/search-database>
Gezocht is op het bedrijf 'Hoogovens'.

